

ДЕЛФИНА РАЈИЋ
МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

**СТВАРАЊЕ СРПСКЕ СВЕТЕ ГОРЕ.
ОВЧАРСКО-КАБЛАРСКИ МАНАСТИРИ ОД XIV
ДО КРАЈА XX ВЕКА**

Делфина Рајић и Милош Тимотијевић
СЦГ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK: 726.7“13/19“

Овчарско-кабларски манастири чине једну од најкомпактнијих сакралних културно-историјских целина у Србији. Због свог дугог трајања кроз време, они су својеврсна посебност наше културне и уметничке баштине створане шест векова. Манастири поседују вишеслојне вредности садржане кроз богату историју, архитектуру, сликарство, преписивачку делатност, као и друге области стваралаштва. У исто време значај манастира на плану духовне мисли, очувања православља и националног идентитета, није био ништа мањи и значајнији. По свом настанку и животу, ова културно-историјска целина веома је разнородна. Преплићу се градитељске и уметничке традиције створене у средњем веку, са великим духовним и градитељским покретом у време османске власти, и обнове током XIX и нарочито прве половине XX века. Поједини манастири су очували из свих епоха по део културних и уметничких карактеристика, али заправо највећи део данас постојећих храмова изграђен је у XX веку, као део настојања да се учврсте традиције српске цркве.

Изучавање манастира почело је још са Вуком Караџићем и било је у видокругу многих научника и истраживача који су оставили вредне радове и студије. Ништа мањи није био интерес и публициста за ову тему. Број тих радова временом се увећавао, тако да је на први поглед историја овчарско-кабларских манастира тема о којој се „већ све зна“,

о којој је „све речено“.¹ Међутим, овчарско-кабларски манастири остали су све до данас значајна тема и велика непознаница, посебно на нивоу сагледавања манастирске целине. Овај рад је замишљен као кратак преглед досадашњих сазнања, анализа савременог стања постојећих храмова, кроз приказ утицаја разних стилова из протеклих столећа, који су оставили траг у уметничком стваралаштву, и као својеврстан увод у већа и озбиљнија истраживања.

Нејасни почети

Смештени у клисури коју ствара Западна Морава, пробијајући се кроз масиве Овчара и Каблара, манастири нису пореметили природну целину која је и послужила као подстицај за духовна стремљења. Сама клисура није превише дуга, али је оштро различита од питоме долине која се ствара одмах око града Чачка.² Природа овог подручја и данас је веома упечатљива, иако је начета модернизацијом, пре свега путевима и железничком пругом. Некада није било тако. Путописци из XIX века сачували су упечатљив опис лепоте живљења у дивљини. *Зеленило бијаше још весело, долина се све више узила, а њице њреле-џаху с једне сџране Мораве на друџу... А шџо њричају још да зими њадају дивље њловке овде. А риба свакад и до воље... Кад је дуже без кице, овде се вода необично избисџири и њо казивању момчади шџо нас возаху, може се с чунића џледаџи на дно вирова, којих овде имаде и*

1. Постоји права поплава радова најразличитије врсте и домета, вредносних судова, претпоставки, више пута понављаних стереотипа, тврдњи у које се не сумња. Недостатак једне озбиљне студије створио је такво стање у јавности у којој се манастири стално помињу, а да се заправо њихова историја не познаје. Изостанак јасне и уобличене историјске свести, формиране кроз синтетичка остварења о овим манастирима, довео је до попуњавања те празнине радовима скромних домета бројних публициста у којима су некритички преузимана народна предања, и тако преношена у литературу, без релевантног значаја за историју споменика. Постоје и погрешно пренета гледишта и тумачења многих аутора. Дато је пуно судова о манастирима, ослоњених на личне импресије, маштања, предања, митове, површна и непроверена знања. У XX веку манастири су постали и значајна туристичка атракција, што је само убрзало продукцију радова које одликује површност и непознавање правих вредности и значаја овчарско-кабларских манастира. Јасно се уочава недостатак једне монографије која би обухватила сва претходна истраживања манастира као особене споменичке целине, са језгровитим и изричитим тврдњама, заснованим на добро проученим и вреднованим историјским изворима и литератури.

2. Укупна дужина клисуре је око 20 km, и одликује се стрмим странама и укљештеним меандрима. Врх Каблара (885 m надморске висине) је 610 m изнад Мораве, а врх Овчара (985 m надморске висине) налази се 710 m изнад речног корита (Илија Поповић, *Општина Чачак, Географска проучавања*, Чачак, 1996, стр. 24).

*сврх њеј човечјих бојева.*³ Читавом утиску снажно је доприносио и неокрњени мир, јер кроз ово подручје, за разлику од модерног доба, нису пролазили путеви. Клисуре је била непроходна, па су зато манастири и подигнути на неприступачним и од људи скровитим местима. Стрме и кршевите литице Каблара, са многобројним пећинама и са друге стране шумовите и са блажим нагибима знатно веће падине масивног Овчара, стварају код сваког посматрача снажан утисак, који само појачавају меандри Западне Мораве. То је и био разлог да се на овом месту, које човека снагом и лепотом природе издиже изнад овоземаљских пролазних вредности и наводи на духовни подвиг стремљења ка Богу и вечности, подигну бројни манастири. Поред лепоте природе, од осталих крајева Србије ова духовна, културна, историјска и природна целина, издваја се и разликује највише због својих манастира, тако да је цео крај познат под именом *Српска светиња зора*.

На малом простору данас постоји десет манастира: Ваведење, Вазнесење, Преображење, Срећење, Тројице (сви на падинама Овчара), Јовање, Успеније, Никоље, Благовештење и Илиње (са кабларске стране), као и два света места (Савиње и Каћеница). Сви ови манастири изграђени су на местима која су на неки начин и данас скривита, а у давно доба без модерних комуникација, путне и железничке мреже, били су истински одвојени од вреве свакодневице. За разлику од средњовековних задужбина (грађених на бираним местима и уз путеве), ови манастири су подигнути у тешко приступачним локацијама, али увек у близини реке или извора. Ужи простор за подизање манастира пажљиво је биран, и при томе је вођено рачуна не само о топографији и квалитету тла, већ и о осунчаности и близини воде.⁴

Најранија историја овчарско-кабларских манастира прекривена је тамом. До сада нису пронађени писани извори који би јасно потврдили постојање ових манастира у средњем веку. Народно предање манастир Ваведење везује за Стефана Немању и Светог Саву, а поједини истраживачи сматрају да је основа цркве слична онима које су грађене у XIII веку. Сличне оцене и веровања износе се и за основу цркве старог Јовања, као и за архитектуру манастира Св.Тројице. Осим аналогича са основама храмова насталих у XIII веку, других доказа за ове тврдње

3. Михаило Н. Илић, *Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом са једним њланом*, Гласник српског ученог друштва, књига XLII, Београд, 1875, стр. 214, 217.

4. Милош Радовановић, *Манастирске целине на чачанском подручју*, ЗРHM XXIX Чачак, 1999, стр. 69-70, 81.

немамо.⁵ Нешто више светла могу нам дати археолошка ископавања изнад манастира Јовања, где и данас постоје остаци куле са делом зидова утврђења из XIV века. Претпоставља се да је и изнад манастира Благовештења, на месту данашњег манастира Илиња, такође постојала кула и утврђење. Једна од хипотеза говори да су ови објекти требали да штите манастирску заједницу са својим монасима. Пратећи време када је настала кула изнад Јовања, може се извести закључак да су манастири у клисури настали под утицајем манастира Богородице Градачке, из данашњег Чачка, која је попут других великих владарских задужбина сигурно подстицала на развој духовности и подизање цркви и манастира у својој околини.⁶ Ове тврдње нису ништа више од претпоставки, јер су наша знања о том времену оскудна и несигурна, препуна проблема и скоро потпуно без историјских извора и за најсажетија оцртавања.⁷ Постојање живота људи у клисури је знатно ранијег датума од подизања манастира.⁸ Археолошка ископавања на локалитету *Кулина* изнад манастира Јовања утврдила су време подизања куле, која потиче из XIV-XV века, са претпоставком да је постојала и засебна поред фортификације и у ранијим периодима историје.⁹

5. Владимир Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, стр. 27, 51, 135, 223, 330.

6. Радомир Станић, *Неке црквеноисторичке везе манастира Богородице Градачке са овчарско-кабларским манастирима*, у: „Богородица градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, стр. 175-187.

7. Српска средњовековна цивилизација је сатрвена у освајањима Османлија. Уништења су однела градове и насеља, дворе и властелске замкове, готово све ризнице и библиотеке. Понекад само темељи некадашњих грађевина могу посведочити о њиховом некадашњем постојању. Од модерног човека, доба средњег века је веома удаљено, тако да се само на нивоу науке и малобројних историјских извора, аналогја и хипотеза, може успоставити мост са прошлошћу, и да се оно што је давно изгубљено ипак незаборави потпуно (Јованка Калић, *Србија у доба кнеза Стјепановића*, у: „Богородица градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, стр. 47).

8. Постојање темеља куле изнад манастира Благовештења, јасно видљиви у другој половини XIX века, на којима је касније изграђен манастир Илиње, потврђују живот у Овчарско-кабларској клисури током средњег века. Да ли је у клисури и њеној најближој околини било и рударства током периода старијег од османске владавине, као што су тврдили путописци из XIX века, велика је непознаница. Својеврсној мистици клисуре доприносе и записи о остацима каменог моста код Ваведења, који данас не постоје (Михаило Н. Илић, н.д., стр. 204, 208-209, 216, 219-220). Постојање овог моста, односно утврђења помињу Вук Караџић и Феликс Каниц (Вук Стефановић Караџић, *Почетак описанија српски манастира*, у: „Овчарско-кабларски манастири”, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 21; Феликс Каниц, *О овчарско-кабларским манастирима*, у: „Овчарско-кабларски манастири”, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 31).

9. Публицисти су кулу приписали српском архиепископу Данилу, који је изградњом куле изнад Јовања и Благовештења штитио клисуру, а тиме и манастире. Могуће су и другачије аналогје (Обренија Вукадин, *Археолошка истраживања на локалитету „Кулина”, под Кабларом*, Рашка багтина 2, Краљево, 1980, стр. 167-170). Сам локалитет Кулина, знатно је старији од XIV века. Археолошка ископавања су потврдила културни слој из X-XI века, са керамиком карактеристичном за Србију тога времена (Оливера Марковић, *Керамика X-XI века са средњовековног локалитета „Кулина” у Роџицима*, ЗРHM XXII/XXIII, Чачак, 1994, стр. 27-32).

Поред свих ограничења, са великом поузданошћу можемо прихватити чињеницу да је манастир у Чачку утицао на формирање монашких насеобина у околини (као што је то био случај, на пример, са Студеницом) и претпоставку да су овчарско-кабларски манастири настали заправо у XIV веку. Ипак, један други догађај допринео је израстању овчарско-кабларских манастира у значајни духовни центар. Општа несигурност која је завладала на Балкану након Маричке битке 1371. године, условила је многобројне сеобе из јужних области полуострва на север. Међу бегунцима било је пуно калуђера који су у Србију кнеза Лазара донели један особени тип монаштва. Били су то монаси синаити, са посебном исихастичком традицијом, која до последње четвртине XIV века није била посебно раширена у Србији.¹⁰

По својој спољашњости српски средњовековни манастири били су различити од већине монашких насеобина византијског света, где су манастири ван градова били углавном окупљени заједно у планинским областима. У Србији, манастири су обично били издвојени као самодовољне заједнице, у пошумљеним долинама, чији положај сведочи о оснивачевом осећају за природне лепоте. Није било већих монашких заједница са мањим манастирима и испосницама, као што је то био случај у јужним пределима Балкана. Долазак синаита-исихаста у Србију променио је дотадашњу традицију.¹¹ У касновизантијско доба исихастима су се у суштини називали калуђери који су се посветили потпуној тишини, савршеном миру—“исихији“. Њихов идеал био је чисто контемплативан живот, њихов први и главни захтев унутрашња

10. Назив синаити везан је за оне монахе који су упражњавали пустињачки начин живота, проводећи га у молитви и посту. Само име синаити везано је за Синајску гору. Полуострво Синај је од давнина био привлачан за пустињаке, као место богојављења и тајанственог сусрета између Бога и Мојсија у купини неопалимој. Од цара Константина, па нарочито од Јустинијана, Синај је постао један од најзначајнијих духовних центара хришћанске васељене (Јеромонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животној Србији XIV и XV века*, у: „Манастир Раваница: споменица о шестој стогодишњици 1381-1981“, Београд, 1981, стр. 102).

11. Исихастички покрет на Балкану покренуо је око 1330. године чувени византијски испосник, Свети Григорије Синаит који је основао заједницу монаха у удаљеној области Парориа, у Странца планинама југоисточне Бугарске. Насупрот западном узору монашке непокретности, он је стекао своје монашко искуство током бројних путовања по манастирима и испосницама Кипра, Синаја, Крита, Атоса, Митилене и Цариграда. Григоријева слава учитеља духовног живота брзо је привукла ученике из Византијског царства, Бугарске и Србије. Током наредних двадесет година манастир Парориа имао је водећу улогу у оживљавању контемплативног монаштва које се крајем средњег века раширило по целој источној Европи (Димитри Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд, 1996, стр. 358-361).

концентрација, стална, непрекидна молитва у себи, такозвана „умна молитва“.¹²

Интелектуални и духовни живот средњег века био је прожет хришћанским доживљајем света. Постоји неоспорна религиозна основа византијске културе, а преко ње и српске духовности. Исихазам је само један од видова испољавања овог осећаја. У другој половини XIV века исихастички покрет је имао још једну одлику: многи од његових вођа били су истакнути интелектуалци, из разних култура и народа. Био је то својеврстан космополитски покрет, који је одржавао везе међу собом.¹³

Мало је података о овим синаитима-исихастима који су дошли у Србију. Многима незнамо име, јер су захваљујући свом начину живота, који је био смирен и скривен, а долазили су из разних земаља, остали анонимни, и о њима није сачуван помен.¹⁴ Један од тих синаита био је и Јован Стјенички, настрадао од Турака 1462. године, а чији је боравак везан за планину Јелицу и манастир Стјеник. Основано можемо претпоставити да су и манастири у клисури били прожети истим духовним идеалима, синаитског монаштва и исихазма. Први писани помен манастира Никоља из 1476. године, јасно говори да овчарско-кабларски манастири потичу из средњег века, али нам имена монаха који су били у њима нису позната. Нова археолошка ископавања можда

12. Тако се долазило до стања сабраности и унутрашње тишине које следе човекову победу над страстима и воде га, кроз упражњавање контемплативне молитве, ка сазнавању Бога. Ова „молитва срца“ постала је постепено повезана са честим понављањем „Христове молитве“ („Господе Исусе Христе, Божји Сине, смислуј се на мене“) и са извесним телесним вежбама (као што је подешавање дисања), који су имали улогу да помогну духовном усредсређивању. Та непрестана унутрашња концентрација доводила је исихасте у стање извесне екстазе, изазивала је код њих осећање неискazanог блаженства и привиђање небеске светлости. То је био и врхунац живота у исихији: доживљавање таквог унутрашњег блаженства, о коме говоре сви мистици-исихасти одани овој врсти аскезе, и визија светлости коју су они сматрали неземаљском, нестварном, сличној оној светлости која је обасјала Христа на Таворској гори, непатвореној светлости, неисказивој милости која обасјава онога који се духовно преображава кроз непрекидно упражњавање „молитве срца“. Ова светлост се изједначавала са светлошћу која је сјала на гори Тавор, током преображења Исуса Христа. Она представља по много чему једну од „енергија“ или „деловања“ Бога, које се разликују од његове суштине, али су ипак кадре да сједине човека са Божанском природом. На тај начин, монаси су личном аскезом тежили да савладају људска ограничења. Исихастичко учење било је у духу источне православне цркве, и одговарало је особеностима византијског духа, сагласно основној тежњи грчко-хришћанског света да превазиђе дуализам између иманентног и трансцендентног света, између човека и Бога (Георгије Острогорски, *Светиоџорски исихастии и њихови проишавници. Прилоџ историји касновизантијске културе*, у: „О Веровањима и схваћањима Византијанаца“, Београд, 1970, стр. 207-209, 219).

13. Димитри Оболенски, н.д., стр. 361-363.

14. Јеромонах Амфилохије, н.д., стр. 112.

могу да нас упуте на нове податке, и моменте из монашког живота.¹⁵ За сада нам само архитектура Никоља, које никада није разарано, говори да манастирска црква подсећа на касне моравске триконхалне цркве, подизане крајем XIV и у првој половини XV века.¹⁶

Крајем XIV века на подручју Србије постојала су најмање четири мале Свете горе. Поред комплекса овчарско-кабларских манастира помиње се и Мојсињска света гора, по истоименој планини, Света гора на Скадарском језеру и Света гора у клисури реке Црнице, око утврђења Петруса, у околини Параћина. Археолошка истраживања на подручју клисуре Црнице може нам дати занимљиву аналогију са манастирима у Овчарско-кабларској клисури. Оба комплекса настала су око утврђења из XIV века, и егзистирала су и пре доласка монаха синаита. Приликом разарања Петруса, уништени су и манастири, који се касније поново обнављају.¹⁷ Слично је било и у Овчарско-кабларској клисури, где су постојале две куле, једна изнад Благовештења, а друга изнад Јовања.¹⁸ Обе су највероватније разрушене у XV веку, као и у случају Петруса. Из тог периода у данашњој Србији поред манастира у Овчарско-кабларској клисури постоји још само група манастира у Мојсињско-послонском подручју код Крушевца, која такође носи назив „Српска света гора“.¹⁹

Синаитско монаштво и исихазам, монашки космополитски покрет поникао у Византији, који је обухватио широки простор источне Европе, највероватније је имао и удео у подизању овчарско-кабларских манастира. Српско монаштво, прихвативши мистичко богословље и унутрашњу молитву исихаста, стапа се коначно са касном средњовековном византијском традицијом, у освит турских освајања. Суочено са турском инвазијом и друштвом у немиру, монаштво се грчевито хвата визије непатворене светлости која је способна да преобрази свет.²⁰ Надирање Османлија на Балкан, и пропаст хришћанских држа-

15. Радомир Станић, *Непознати запис из Јежевице*, Саопштења X, Београд, 1974, стр. 110-111; Исти, *Неке прелиминарне о везама Богородице Градачке са овчарско-кабларским манастирима*, стр. 180.

16. Делфина Рајић, *Манастир Никоље-прилог познавању архитектуре и живописа цркве*, ЗРNM XXIX, Чачак, 1999, стр. 33.

17. Марин Брмболић, *Мала светиња гора у клисури реке Црнице*, Саопштења XXX-XXXI, Београд, 2000, стр. 99-112.

18. Обренија Вукадин, н.д., стр. 167-170.

19. Занимљиво је да данас у мојсињској „Српској светој гори“ постоји 12 манастира (Маја Алексић, *Црквени синоменици Мојсињско-послонског подручја*, у: „Мојсињска света гора. Резултати досадашњих истраживања природних и културноисторијских одлика мојсињско-послонског комплекса“, Крушевац, 2002, стр. 17-22).

20. Димитри Оболенски, н.д., стр. 362-363.

ва, стварали су осећај немоћи супротстављања сили која долази са Истока. Тражила се духовна снага која се може одупрети освајачу и надирућем исламу. Временом ће Османско царство да се широко распростире на два, а заузимањем и северне Африке и на три континента, стварајући утисак о сили, свемоћној и неуништивој држави која непрекидно може обнављати своје снаге.²¹

Само исихастички покрет, заснован на вери и есхатолошки усмерен, сав у потрази за вечним, али истовремено дубоко уверен у његово реално присуство у променљивим токовима времена, био је у стању да удахне нови живот и осигура историјски континуитет једном друштву чије су структуре потресане, у распаду и кризи, под спољашњим ударима и унутрашњим немирима. Овај тип монаштва био је заснован на сиромаштву, на личном труду, одрицању од света, усмерен на молитвено самовање, сав усредсређен на царство небеско, непрестану молитву и духовно усавршавање. Код оваквог типа монаха лопов није имао шта да украде, сем голог живота, зато је он могао опстати и у најнеповољнијим околностима, што није био случај са великим и богатим општежићима.²²

Турска напредовања према српској држави испунила су дуге деценије након Маричке битке 1371. године, до коначног пада деспотовине 1459. године. Метежи нису престали ни након тога, услед непрекидног рата Османлија са Угарском. Поприште борби била је северна Србија. То је вероватно и време када су манастири у овчарско-кабларској клисури замрли.

21. Турци су са собом донели ислам и разарање државног организма средњовековне Србије, уносећи и својеврстан верски неред у покорено становништво, како због ширења нове вере тако и због мутне бујице дервиша, мистика и верских самозванаца, као и због културне регресије која је захватила читава подручја, након чега су се стварале особине верске закржљалости и збуњености код многих слојева становништва (Радован Самарџић, *Турци у српској историји*, Историја српског народа III-1, Београд, 1994, стр. 7-11).

22. У време кад је дошло до потреса свих земаљских вредности и центара, услед турских напада и освајања, и каснијег ропства, када су се и структуре саме хришћанске васељене пољупљале, појавили су се ови носиоци у пустињи процветалог оптимизма, и са својим пустинским есхатоном, са својом непролазном црквом небеском, који су откривали хришћанску потку историје и непролазни смисао свега што се у њој збива. Њихово присуство, и трагични историјски догађаји, допринели су, како то истичу теолози модерне Српске православне цркве, да српски народ духовно сазри, кроз мучеништво, и склопи свој косовски завет с Богом: завет у коме је био у прошлости спас, али који је за њега постао и остао-путоказ будућности (Јеромонах Амфилохије, н.д., 134).

Процват и разарање за време Османлија

Османско царство се кроз XV и XVI век непрестано ширило у унутрашњост Балкана према северу, Панонији и Средњој Европи. Ове освајачке походе пратиле су поред материјалних разарања и велике демографске промене. Због великог страдања цивилног становништва, није било материјалне основе за неко велико обнављање црква и манастира у поробљеној земљи. Северна Србија била је ратиште на коме су многи људи страдали. Османско царство је поново насељавало испражњене просторе, тако да је у поречју Западне Мораве крајем XV века било више од једне трећине становника који су у пописима бележени као власи. Они су повластицама подстицани на насељавање, углавном из простора Херцеговине, на прилично опустела подручја централне Србије.²³ Из редова ове социјалне групе временом ће се појавити и људи који су помагали обнављање манастира.

Пропаст државе, велике демографске промене, окупација од освајача друге вере и културе, нису значили и потпуно нестајање свести о својој традицији и посебности. Нарочиту улогу у очувању идентитета имала је у Српска православна црква, и сама тешко погођена нестанком државе. Од првих турских продора и освајања, до обнове рада Пећке патријаршије 1557. године, протекле су дуге деценије, испуњене великим променама и искушењима.²⁴

Османска владавина није укинула хришћанство као религију, али ју је знатно ограничавала. У годинама турских освајања, а и касније, Срби су губили своје храмове, тако што су они били одузимани и претварани у џамије или су коришћени за потребе турских војних посада. Познато је да су се џамије подизале на темељима старијих црквених

23. Становништво западне и централно-западне Србије је углавном насељено крајем XV века, вероватно између 1466. и 1471. године влашким сточарским становништвом из Херцеговине (Богумил Храбак, *Власи сџаринци и досељеници у поречју Западне Мораве (до 1570. године)*, ЗРНС XX, Чачак, 1990, стр. 14).

24. Српска православна црква је располагала сопственом историјом, нимало кратког трајања, која је оставила успомене на Србе светитеље, као утемељиваче духовности свог народа. Поседовала је своју књижевност, дубоке мисаоности и узвишеног израза. Служила се својим језиком, високо књижевним. Баштинила је законодавство, преузето из Византије, али прилагођено захтевима српске цркве. Имала је изграђену уметност, изражену у градитељству и сликарству, засновану на ктиторским обичајима и обавезама владара, властеле и високог свештенства. То је била добра основа за очување традиција и самосвести српског народа. У најтамнијем одсеку српске историје, кад је и најширим слојевима становништва, често у историји најприлагодљивијим, заиста запретила бездана пропаст, црква је показала највише стрпљења и отпорне виталности у времену туђинске власти (Радован Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, Историја српског народа III-2, Београд, 1994, стр. 11-12, 33-34).

објеката, на својеврсним мајданима камена.²⁵ Такву судбину имала је и Богородица Градачка, немањихка задужбина у Чачку. Важила је и забрана подизања нових цркава. Постојало је правило да се нови храмови не могу подизати. Могла се само тражити дозвола за поправак постојећих, или за обнову на темељима старих, разрушених цркава. Одобрење је требало да се тражи од суда, који је за ту одлуку требао да има дозволу од централне власти. Понекад су дозволе даване и од локалних кадија.²⁶

Као једнобожци, они чије је пророке ислам налазио у својој праисторији, хришћани су као и Јевреји, само ако плаћају харач, имали право на статус раје, стада, које султан, као пастир, закриљује и штити. Домаће становништво могло је да остане у својој вери, али да исповедање те вере не сме да вређа очи правоверних. Због тога су се од хришћанских богомоља манастири склоњени са пута, у дивљину, најбоље сачували, а од градских цркава остао је неупоредиво мањи број, и то најчешће оне које су биле неугледна здања. Закон није допуштао грађење нових грађевина, али је одступања било нарочито приликом рада локалних власти.²⁷

То је један од разлога боље очуваности, и касније лакше обнове и живота овчарско-кабларских манастира, који су вероватно морали да приликом обнове прођу исту процедуру која је важила за све хришћане у османском царству приликом обнове или подизања из темеља нових храмова. Свест о потреби да се сачува богато културно и уметничко наслеђе, као својеврсно сведочанство о изгубљеној држави, утицало је сигурно и на обнову ових манастира, и као надахнуће за нове духовне и уметничке подухвате. Данас нам нису позната имена људи који су учествовали у обнови овчарско-кабларских манастира крајем XV и почетком XVI века.

Међутим, време после пада деспотовине под турску власт, након 1459. године, није погодовало било каквом уметничком стварању. У доба ратних разарања и пљачкашких похода дошло је до општег осип-

25. Марица Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459-1690*, Београд, 1984, стр. 23-25.

26. Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд, 1984, стр. 28.

27. Овај статус био би установљен кад би Турци завршили освајање једне земље, похарали је и поробили до мере која је војсци унапред била довољна. Главне градске цркве претворили би у дамије и придружили задобијену територију царству дајући јој посебан закон и своје уредбе. Становништво је сачувано у довољном броју да земља не запусти и да се одржи привредни живот, да би имао ко да плаћа харач и остале дажбине (Радован Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, стр. 7-8).

ромашења и било је потребно да прође неко време у крајевима које су Турци заузели док се поједини сталежи или угледни појединци нису економски опоравили. Повинујући се новим господарима, прикупљајући често са муком новчана средства, прилагођавајући се исламским законима и локалним самовољама, српски народ је ипак смогао снаге да настави и црквени и уметнички живот и у првим деценијама после губитка државне независности. Црквени врхови, чини се, нису имали већу улогу у организовању обнове храмова. Пећка патријаршија се гасила после пропасти српске државе, а Охридска архиепископија није своју власт усталила, а у неким случајевима вероватно ни држала. Све је било препуштено локалној спретности да се нађе богати донатор или сакупи новац, изради дозвола за обнову од турских власти, ангажују поуздани и вешти мајстори.²⁸

Како је изгледао живот манастира, или можда само усамљених испосница, у Овчарско-кабларској клисури тога времена, можемо само претпоставити. Једини манастир за кога са сигурношћу можемо да кажемо да је егзистирао у другој половини XV века било је Никоље. Његово постојање регистровано је у турском попису из 1476. године. Забележено је да је манастир на обали Мораве, са девет кућа. Осим једног попа, све куће биле су лаичке, са укупним приходом од 1127 акчи. Следећи попис из 1516. године бележио је само приход манастира од 675 акчи. У четвртој деценији XVI века у манастиру су записана три калуђера и приход од 300 акчи. Манастирско имање се делимично обрађивало и „споља“. У недатованом попису насталом за време султана Мурата III (1574-1595), бележи се исти приход, без пописа калуђера, али се наводи и да се манастирски виногради обрађују споља.²⁹

Поред Никоља, за које са великом сигурношћу можемо рећи да потиче из времена српске самосталности, из средњег века, у XVI веку постоји и манастир Јовање. Пошто Турци нису дозвољавали подизање нових хришћанских храмова, овај манастир је морао бити или обновљен или подигнут изнова на старим темељима. Другачије није могло

28. Сретен Петковић, *Раздобље прилагођавања. Уметничко стварање од турских освајања до 1557. године*, Историја српског народа IV-2, Београд, 1994, стр. 327-328, 330-331.

29. Никоље је 1476. године припадало тимару Јусуфа Велађа, посадника тврђаве Островица. У скупини од девет људи био је и поп Павел. Приход од манастира није посебно исказан у попису. У попису из 1528. године наводи се да су у манастиру живели калуђери Висари, Никодин и Павак. Нису били обавезни да плаћају харач и испенцу, већ да дају десетину од својих винограда. Вероватно се и подаци пописа из 1516. године односе на Никоље, када се у тимару Марка, сина Радосављевог, уписује да манастир има приход од 675 акчи (Олга Зиројевић, н.д., стр. 154; Бранка Кнежевић, *Манастири у западној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године*, Саопштења XXVII-XXVIII, Београд, 1995-1996, стр. 204-205).

бити ни са осталим манастирима. Постоји претпоставка да Јовање потиче још из XIII века, што се углавном везује за постојање куле и мањег утврђења изнад манастира, као својеврсног рефугиума. Стилске карактеристике говоре да изградња манастира Јовања није могла бити старија од XVI века, урађена можда на темељима старије цркве. Сам манастир помиње се први пут у турском попису насталом након 1528. године, кога можемо датирати у 1536. годину. Тада је у њему живео један калуђер чија су давања износила 54 акче.³⁰ Исто стање забележено је и нешто касније. За време владавине султана Мурата III настањује га шест калуђера, а годишња давања износе 1000 акчи.³¹

Поред ова два манастира, у исто време постојао је и манастир Вазнесење, које се први пут помиње у турским пописима, а који приближно можемо датовати око 1525. године под називом манастир Дробњак, у оквиру села Међувршја.³² Отприлике у исто време, 1528. године, манастир Сретење помиње се први пут у турским пописима под називом Корање, у оквиру села Марковице. Манастир је био задужен са 30 акчи пореза.³³ Оно што је остало од старе архитектуре, а то су зидови са слепим аркадама до отприлике пуне висине певница, указују на његово постојање и могућу нову обнову у позном XVI веку.³⁴

Турски пописи први пут манастир Преображење помињу код села Врнчана 1525. године. И у следећим пописима, почевши од 1528/1530. године, манастир се редовно помиње са 50 акчи прихода годишње.³⁵ У три пописа, из времена до средине XVI века, бележи се само да манастир поседује имање и даје ушур. Пред крај века манастир даје 150 акчи пореза.³⁶

30. Калуђер је носио име Станина, а приход од манастирског имања обухватао је три мере шире=45, десетину од кошнице=5 и килограм пшенице=4 акче, укупно 54 акче (Бранка Кнежевић, н.д., стр. 208).

31. Извори 1536. године први пут помињу и манастир Успење, ако су истраживачи турских пописа тачно убицирали овај манастир који је тек у XX веку обновљен, са једним калуђером са годишњим дажбинама од 130 акчи (Олга Зиројевић, н.д., стр. 65, 115).

32. По попису из 1525. године, у селу Међувршју, које су настањивали власи, стајао је примићур Бастић, син Милошев. На крају списка записано је да ту постоји и манастир Дробњак (Ахмед С. Аличић, *Турски каласијарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век*, I, Чачак, 1984, стр. 431-432; Слободан Невољица, *Први помен манастира Вазнесења код Овчаром*, Гласник ДКС 19, Београд, 1995, стр. 127; Бранка Кнежевић, н.д., стр. 207).

33. Ахмед С. Аличић, *Турски каласијарски пописи неких подручја Западне Србије XV и XVI век*, II, Чачак, 1985, стр. 128.

34. Светлана Пејић, *Манастир Пустиниња*, Београд, 2002, стр. 49.

35. У селу Врнчанима, манастир Преображење је пописано 1525. године. Село се налазило у рукама Радохне, Драгобрадовога сина. И следећи попис, из 1528. године, бележи исто стање, а попис настао након тога уписује Радича као примћура, који је био син Радохнин (Бранка Кнежевић, н.д., стр. 207).

36. Олга Зиројевић, н.д., стр. 168.

Поред ових пет манастира, у турским пописима из 1528. године помиње се и манастир Коритар у селу Међувршју. Данас није јасно шта су османски пописивачи подразумевали под овим називом. Манастир се помиње и касније, у попису насталом након 1528. године и у попису из 1572. године. Проблем ствара податак из овог задњег пописа, јер је манастир убележен у унутрашњости села Драгачице, односно данашњих Горачића.³⁷ Да ли је овај манастир некада био у клисури, или не, тешко је рећи. Можда се под њим данас може препознати манастир Ваведење, или је то можда манастир Светог Георгија, за који не знамо где се налазио. Његово постојање сведочио је само један печат, који је изгубљен.³⁸

Пописи не помињу поименице манастир Ваведење, али по стилским карактеристикама, остацима каменог намештаја, клесаном украсу на олтарској бифори, првобитни храм вероватно је настао после губитка независности српске средњовековне државе.³⁹ Данас, после низа преправки, мало је тога остало од првобитне цркве манастира Ваведења.⁴⁰

Постоји претпоставка да се и манастир Свете Тројице први пут у писаним изворима помиње 1572. године, под називом *Туше*, али објављени пописи немају податак о Св. Тројици, тако да је можда у питању различит начин читања турских пописа.⁴¹ Ови пописи нису поименице помињали Ваведење, као ни Благовештење, за кога тачно знамо када је подигнуто, али није утврђено постојање старијих темеља овог манастира.

37. Бранка Кнежевић, н.д., стр. 207-208.

38. Светозар Душанић, Радомир Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Овчар Бања, 1978, стр. 6; Није јасно где се тачно налазио овај манастир, услед чега постоји низ претпоставки од којих једна говори да то може бити и сада постојеће црквиште на узвишењу у селу Видови са десне стране Западне Мораве (Хаџи-Миливоје Маричић, *Црква Св. Сирацимира Немањина у Чачку и манастири српске Свете горе*, с.л. с.а. стр. 20).

39. Светлана Пејић, *Манастир Пусишња*, стр. 17. Постоје посредни подаци о постојању овог манастира на данашњој локацији. Можда се баш на манастир Ваведење мисли у попису из 1476. године, где се помиње црква у селу Паковраћу, која је давала 200 медри шире на име ушуре (Богумил Храбак, *Рајварство северне Србије у последњој трећини XV века*, ЗРНС XXVII-XXVIII, Чачак, 1992/1993, стр. 64).

40. Једино две амвонске плоче, једна са осмокраком звездом у средини, а друга са празним средишњим пољем, али са низом кругова који се преклапају по бордури плоче, сведоче о градитељству XVI века. Ове плоче су у директој вези са амвоном у Вазнесењу. Највероватније су израђене у истој радионици (Милка Чанак-Медић, *Неки примерци црквеног каменог намештаја, амвонских плоча и прозорских тиранзена*, Зборник народног музеја IX-X, Београд, 1979, стр. 534).

41. У питању је тумачење изнето у раду Олге Зиројевић (*Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, стр. 195), које нема потврду у турским пописима објављеним од Ахмеда Аличића (Бранка Кнежевић, н.д., стр. 210).

Да ли сви ови манастири потичу из средњег века, тешко је рећи. Осим манастира Никоља ми данас немамо доказа о постојању других манастира у Овчарско-кабларској клисури у првим деценијама турске власти. Ако их је и било пре тога, онда су у ово време сасвим могуће запустели, или су били разорени. Несигурне прилике, померање становништва, ратни походи, нису погодвали ни духовним ни уметничким токовима живота. Али по законима у османској држави, цркве и манастири се нису могли подизати осим на старим темељима, а то би значило да су овчарско-кабларски манастири тако обновљени за време власти Османлија.⁴²

Данас мало знамо о архитектонским и уметничким донетима тих манастира. Никоље је преживело све недаће векова и очувало се до модерног доба у скоро првобитном облику. Средњовековно порекло ове грађевине може се наслутити на основу моравске архитектуре храма, у којој су грађене цркве крајем XIV и почетком XV века. Црква манастира Никоља је скромна грађевина. Једнобродна засвођена црква са наосом и припратом, без куполе, одражавала је временске прилике у којима је настала. Карактеристичан је улаз са јужне стране, попут манастира Горњак или Брезовац, из турског периода наше историје, што је понекад био случај и са неким средњовековним црквама.⁴³ Исти архитектонски образац, сажети моравски триконхос, о коме се може говорити на основу детаља конструкције и сачуваних података о порталу и општој концепцији храма, био је основа манастира Јовања. Први писани подаци о овом манастиру потичу из прве половине XVI века, што значи да је можда и овај храм исте старости као и Никоље. Подаци о Јовању су важна чињеница која нам говори и о градитељским токовима XVI века и преузимању, или настављању, моравске традиције у архитектури, при чему је Јовање било важније од мале и скромне цркве манастира Никоља.⁴⁴ То су једини, веома

42. Од 30 манастира побројаних у Западној Србији, у времену од 1476. до 1572. године (укључујући манастир Коритар, али без Успенија) шест је било у Овчарско-кабларској клисури, што речито говори о значају ове монашке насеобине (Бранка Кнежевић, н.д., стр. 211).

43. Улаз на северној или јужној страни било је архитектонско решење и у манастирима Вазнесење и Јовање. Извесне градитељске карактеристике Никоља, као што су бочне конхе које су ниже од укупне висине зида, упућују нас на постморавске градитељске тежње у моравској архитектури у српским областима крајем XV века. Таквој аналогiji доприносе и кружни украси на надпрозорницима који су изнад бочних прозора (Делфина Рајић, *Манастир Никоље-прилоз познавању архитетктуруе и живописа цркве*, стр. 33-35).

44. Први помен овог манастира у турским пописима помера досадашња сазнања о времену настанка цркве манастира Јовања, што је до сада на основу архитектонских карактеристика углавном било везано за последње деценије XVI века (Марица Шупут, *Своменици српског градитељства XVI-XVII век*, Београд, 1991, стр. 284).

оскудни, подаци који нам говоре о овчарско-кабларским манастирима и њиховом животу пре обнове Пећке патријаршије 1557. године. То је време када је српска црква била под управом цариградске патријаршије без могућности самосталног рада, у доба великих турских похода на Беч и непрекидног ширења Османског царства, у историјском периоду када је њихова снага изгледала неуништивом.⁴⁵

Несрећене прилике, ратови и померања становништва утицали су и на црквену организацију крајем XV и почетком XVI века. Број црквених људи и манастира временом се смањивао. Посебно је био мали број свештеника по селима. Тако је 1540. године у Пожешком кадилуку пописано свега пет таквих лица.⁴⁶ Значај манастира у Овчарско-кабларској клисури тиме је био још већи. Била су то ретка жаришта духовног, интелектуалног и националног рада, у циљу чувања идентитета једног народа који је живео под влашћу освајача другачијих верских и цивилизацијских начела и тековина, у време када се исламизација проширила на све слојеве друштва.⁴⁷ Тај процес је захватио и шире подручје чачанског краја. За отприлике сто година османске власти, осмина становништва прешла је у ислам. То није била уједначена динамика, већ су постојале етапе убрзанијег и споријег раста муслиманског становништва.⁴⁸

Један од пресудних догађаја у српској историји XVI века је обнова рада Пећке патријаршије 1557. године. Дозволом османске власти српска црква је поново добила своју самосталност и могућност духов-

45. Време првих помена овчарско-кабларских манастира подудара се са покушајима да се српска црква осамостали од превласти Грка. Митрополит Павле је највероватније обновио Пећку патријаршију 1531. године, запустелу након пада деспотовине 1459. године, и прогласио се за њеног поглавара. Побуна Павла Смедеревца почела је после 1527. године и то после акта када се изгледа Пећка патријаршија ставља под Охридску архиепископију. Све се одиграло у једном од најтежих раздобља српске историје, после угарског слома на Мохачком пољу 1526. године, односно до 1541. године, кад су Турци узели Будим и у средишњим областима Паноније образовали Будимски пашалук. У међувремену је 1537. године погинуо Павле Бакић, последњи српски деспот (Радован Самарџић, *Турци у српској историји*, стр. 23, 26).

46. Богумил Храбак, *Бројности свештеништва и манастира и организованости цркве у Србији од 1470. до 1570.*, у: „Богородица Градачка у историји српског народа“, Чачак, 1993, стр. 130, 139.

47. Радован Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, стр. 35.

48. Турска освајања северно од Саве и Дунава повремено су одвлачила муслиманско становништво у походе, као и у насељавање у новоосвојене пределе. Тамо где је православна црква имала јаче позиције, као у великим селима, исламизација је била слабија. За нову веру најлакше су се лепили сиромашни сељаци брђани, привучени повластицама. Ужички крај је био највише због тога изложен исламизацији, а из овог подручја тај процес се полако ширио од средине друге деценије XVI века ка Пожеги и Чачку. И досељени власи били су погодна група за примање ислама. Али тек са подизањем касабa Ужица и Рудника, муслиманска вера се шири, али села остају упориште православља (Богумил Храбак, *Исламизација краљевачког, чачанског, ужичког и рудничког краја 1475-1575*, *Наша прошлост 1*, Краљево, 1986, стр. 60).

не, а затим и политичке, уметничке и свеколике обнове и подизања српског народа. Обнова рада Пећке патријаршије, и све што се десило после 1557. године, сведочи да то није било само поновно успостављање црквене организације, него и преображај, мада у традиционалном духу, целокупног духовног живота Срба, управо како се то десило и у другим обновљеним црквама. Српска обнова, која се временом подудара са позном ренесансом у јужној и западној Европи, имала је обележја општег културног преображаја, и по томе улази у склоп сличних појава у Европи тога времена. Она није ишла за тим да надокнади оно што је изгубљено приликом турских освајања, него је захватила и даље и дубље, због чега је добила карактер истинске духовне обнове. Обновљена је и баштина средњег века, и све што је на тим основама створено после 1557. године имало је своју посебну вредност, духовну, моралну и уметничку, која није значила имитацију страних узора, али је, својом дубином, изузетна. Срби су се вратили своје бићу и опет постали битан чинилац у историји југоисточне Европе. Ова обнова извршена је без осетнијег утицаја са стране и готово без ичије помоћи. Обнова српског народа, у сваком погледу самохраног, због тога је једна од најзанимљивијих појава у историји модерне Европе.⁴⁹

Али изузетно лоше стање српске цркве пре обнове патријаршије по питању бројности свештенства није се лако могло побољшати. Турци у сваком случају нису желели да заустављају исламизацију, нити да престану са пресецањем економске основе црквених представника.⁵⁰ Иако се стање на подручју које је покривала Пећка патријаршија поправило након обнове њеног рада 1557. године, цео XVI век није било доба у коме се лако и безбрижно могло живети под влашћу

49. Српска црква имала је након обнове самосталности своју територију, унутрашњу организацију, право на самостално политичко и, у великој мери, канонско одлучивање, а поготову на своје историјске традиције и културно деловање, што јој и до тада махом није оспоравано. Црква је била преносник и историјских традиција, тако да су Срби и у најудаљенијим крајевима у суштини стекли истоветну самосвест и карактер. Срби су постали временом безмало изузеци међу европским народима по својој унутрашњој уједначености. Обновом Пећке патријаршије 1557. године заустављено је и растакање народа у исламизацији, која се и даље наставила, а било је и појава оне запуштености у којој се најлакше укорене поједини облици и дух лаганског фолклора (Радован Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, стр. 40, 53, 64-67).

50. Број свештеника се по селима и даље смањивао. Само ниже свештенство до обнове патријаршије имало је мало личних и духовних веза са својом хијерархијом, па се није ни налазило под неком стварном контролом и црквеном дисциплином, као ни њихова паства. Јачању везе између цркве и народа више су доприносили манастири. Народ је ишао у манастирску цркву као на локални сабор, где се трговало, уговаране су свадбе и где се уопште народ у свему договарао. Манастири су појачавали слабу организованост мирског свештенства упркос препрекама које су вршили Турци (Богумил Храбак, *Бројности свештеништва и манастира и организованости цркве у Србији од 1470. до 1570.*, стр. 140, 148).

Османлија. Насиља никада нису престајала, мењао се само интензитет. Тако је у псалтиру, написаном у манастиру Никољу 1534. године, забележено да је рађен „в љушо си и ѓоркое време“. Двадесет година касније (1554), „в дни љуше и ѓрескрбне“, уздахнуо је и записао дијак Вук у оближњем селу Самаили: „Ох ѓецико земљи и ѓуѓа и мейеж!“ Као узрок беде и туге помињу се Агарени-Турци. Ни крајем века није било боље. Натпис настао у манастиру Сретењу 1595. године почиње болним узвиком: „Оле, ѓоѓда ѓоѓраније и беда црквам и свеѓиѓеником и христѓианом оѓи Исмаилиѓи в србцеј земљи и ѓо инех сѓианак убисѓива бесчислена и зайусѓиенна мноѓим свеѓиѓим обисѓиѓем“.⁵¹

Ово време подудара се и са великом материјалном и уметничком обновом у многим манастирима у клисури између Овчара и Каблара. Оскудица извора ограничава нас на анализу свега неколико примера материјалне културе који су доспели до модерног доба, али који речито говоре о времену друге половине XVI века. Један од првих података о духовним и уметничким збивањима у овчарско-кабларским манастирима из времена после обнове Патријаршије добијамо путем до данас сачуваног четворојеванђеља написаног у манастиру Вазнесењу 1570. године. Сликане декорације овог рукописа понављају сличне иницијале и заставице из XIV и XV века, али се примећује и стварност у којој се живело, утицај исламских декоративних елемената.⁵² Овај лепо украшени рукопис, који наставља српску средњовековну преписивачку традицију, сигурно није био једина књига која је настала у скрипторијама овчарско-кабларских манастира.

На основу овог сачуваног примерка можемо само претпоставити о замаху преписивачког рада у овчарско-кабларским манастирима и уметничким дометима преписивача.⁵³ Иако је XVI век време када је

51. Радојко Николић, *Зайиси овчарско-кабларских монаха*, ЗРHM XXVII, Чачак, 1997, стр. 198, 203-204.

52. Иницијали и заставице урађени су у тамноплавим, цинобер, светлозеленим и златним бојама. Присутни су различити геометријски елементи, украси са иницијалима, крстовима, заставицама, али и представе лале, бобовог листа, наутове вреже, што је карактеристично за исламску уметност (Душанка Ранковић, *Овчарско-кабларско четворојеванђеље из збирке ѓроф. Алексе Ивића*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 1, Нови Сад, 1965, стр. 107-115).

53. Није пуно остало након векова у којима је било много уништавања. Остале су забелешке да су у манастиру Јовању 1561. године писали минеј. Исти посао рађен је и 1563. као и 1566. године, као и следеће 1567. године. Постојали су и обимнији послови као што је писање јеванђеља, 1571. године. Исте године преписан је један минеј, а 1574. године преписиване су беседе Јована Златоустог, да би остало забележено да је 1575. године преписан још један месечник (минеј). Није само Јовање имало своје преписиваче у XVI веку. Први помен да се у овчарско-кабларским манастирима преписују богослужбене књиге потиче из 1534. године, када су у

доминација штампаних књига остварена, а и сами Срби имају своје штампарије како унутар тако и изван османског царства, преписивачка традиција није замрла, већ се због оскудице богослужбених књига поново распламсала настављајући средњовековне традиције. Осим четворојеванђеља, из манастира Вазнесења мало је тога остало. Време разарања и уништења учинило је своје. Од првобитне грађевине овог манастира на северним падинама Овчара остала је само једна амвонска плоча на поду цркве са мотивом руже са три низа распоређених листова.⁵⁴

Много већи и значајнији подухват овог доба било је осликавање наоса цркве манастира Никоља из 1587. године. Да ли је пре тога било живописа, или је можда уништен, данас не знамо. Уметнички домети овог рада нису велики. Несигуран цртеж, незграпне фигуре, са невештим покретима и упадљиво наглашеним очима, нису допадљиве. Распоред и иконографија фресака у наосу углавном су традиционални, док је тематика доста упрошћена. Ове фреске не улазе у ред најбољих остварења у другој половини XVI века. Оне носе печат преживљености и замора, који се огледа у недостатку свежине, истраживања и нових решења. Живописци су били међу најслабијим до данас познатих у последњим деценијама XVI века.⁵⁵ Велики број насликаних светих мученика и мученица, као и избор најпопуларнијих светих ратника, чији су култови имали одраза у народном веровању, показују да су се аутори никољских фресака подједнако подредили укусу лаичке публике као и захтевима монашке заједнице у манастиру. Уочљиво је слављење Св. Симеуна и Св. Саве, као наставак немањихке традиције, посебно неговане у свим храмовима обновљене патријаршије.⁵⁶ За-

манастиру Никољу монаси писали један псалтир, затим један праксит из 1552, и октоих из 1579. године, да би 1595. године остало забележено да је написан један минеј. Преписивачки рад постојао је и у Преображењу где је 1579. године написан један октоих (Љубодраг Стојановић, *Сѣтари срѣпски записи и најѣписи I*, Београд, 1902, бр. 568, 636, 652, 660, 693, 697, 707, 721, 748, 867; исти, *Сѣтари срѣпски записи и најѣписи III*, Београд, 1905, бр. 5597; Драгомир С. Поповић, *Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира*, ЗРHM VII, Чачак, 1976, стр. 86-89).

54. Овај мотив говори о једној клесарској радионици која је радила низ амвонских плоча крајем XVI века (Милка Чанак-Медић, *Неки примерци црквеног каменог намењѣјаја, амвонских плоча и прозорских иранзена*, стр. 534, 537, 548).

55. Светлана Пејић, *Манастир Пусѣиња*, стр. 95.

56. Душанка Ранковић-Вучићевић, *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури*, стр. 55; Делфина Рајић, *Манастир Никоље – ирилоѣ иознавању архиѣекѣтуре и живописа цркве*, стр. 41. Како су налагали обичаји византијског света, вековима поштовани, зидови у свакој цркви морали су бити осликани, па су се сликари држали те традиције и у XVI веку. За украшавање храмова изнутра нису биле потребне дозволе турских власти, па су ови подухвати лакше обављани. У тематском обиљу, посебно је карактеристичан избор ликова и сцена које се приказују по црквама на подручју обновљене патријаршије. У првој зони, најнижој, поред уо-

нимљиво је да су живописцима као предложак за цртање послужиле штампане књиге, највише Празнични минеј штампан од Божидара Вуковића 1538. године, као и Псалтир (1546) и Молитвеник (1560) штампани од Вићенца Вуковића.⁵⁷ Иначе, у натписима на фрескама постоје језичке грешке, што нас упућује на помисао да су посао радили мајстори из крајева где се слабо говорио српски језик, а можда су били и Грци.⁵⁸

Најзначајни подухват овог времена у Овчарско-кабларској клисури било је подизање манастира Св.Тројица. Када се то тачно десило, данас није лако утврдити. Постоје противуречни подаци о првом помену овог манастира, у зависности од тумачења сачуваних турских пописа. Први такав помен везује се за 1572. годину, али о томе постоје спорења. Највероватнији, али и не најпоузданији податак о првом помену потиче из 1594/95. године. Иначе први сигурни писани траг о постојању манастира је из 1615/16. године. Троделан олтарски простор, споља петостране апсиде, једнобродни наос са правоугаоним певницама надвишен моћном куполом дванаестостраног тамбура, са дванаест прозора урађених са посебном пажњом, оставља упечатљив утисак на посматрача. Припрата (изграђена нешто касније) покривена слепом калотом, племените пропорције и камени рељефни украс портала, амвона и транзена дуго су били разлог мишљењу да црква тројичког манастира потиче из XIII века. Манастирска црква заправо је саграђена највероватније крајем XVI века, по узору на велике рашке храмове, о чему сведоче и стилске карактеристике овог, архитектон-

бичајених ликова апостола, светих ратника, врача и монаха, сликан је и приличан број домаћих српских светитеља. Тек обновљена патријаршија је на тај начин желела да укаже на своју традицију и заслуге у оквиру источне цркве. Најомиљенији су били Свети Симеон и Свети Сава. Ретки су били храмови без њих двојице, обично код улаза у цркву. Симеон је сликан као монах, а Сава као архиепископ. Култ ове двојице српских светитеља није се гасио ни до 1557. године, али је тек са обновом патријаршије добио велики значај и снагу. Разлози су разумљиви. Свети Сава је био оснивач црквене организације на чијем челу су стајали пећки патријарси, они су били наследници његовог престола, док је Симеон био родоначелник династије, чију су успомену предано неговали црквени кругови (Сретен Петковић, н.д., стр. 369-370).

57. У наосу цркве насликани су Рођење Христово, Сретење, Крштење, Преображење, Ваведење, Св.Сава и Симеон Српски и Св. Јован Крститељ по узору на одговарајуће графике из Празничног минеја (1538), док је Васкрсење и Гостољубље Аврамово настало по графикама из Псалтира (1546) и Молитвеника (1560). Постоје претпоставке да су сликари наоса користили и Зборник Јакова од Камене реке из 1566. године, да би насликали представу Улазак у Јерусалим, као и да су користили Триод Мркшине цркве (1546) да би насликали композицију Вазнесења Христовог и Силаска Св. Духа на апостоле (Душанка Ранковић-Вучићевић, *Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоља код Кабларом*, ЗРНМ 1, Чачак, 1969, стр. 55-59).

58. Радомир Станић, *Неке историјско-уметничке особености манастира Никоље код Кабларом-уз 500-годишњицу од првог писаног податка*, Гласник ДКС 14, Београд, 1990, стр. 14.

ски сасвим сигурно најлепшег манастира у клисури. По својим градитељским особеностима овај манастир има узор, највероватније, у цркви у Ариљу, док је купола урађена по угледу на Студеницу. Лепота којом манастирска црква зрачи, говори о вештини мајстора, али и наручиоца, који су у несигурна и тешка времена имали довољно осећаја за лепо и узвишено у архитектури. Детаљи у спољној архитектури манастира говоре да се радило о широком градитељском подухвату, у оквиру којег су настали и други споменици на простору Србије тога времена. Манастирску цркву су радили вешти мајстори и добри каменоресци, тако да она својим општим склопом и пропорцијама представља не само најзначајнији архитектонски споменик у Овчарско-кабларској клисури, већ је једно од најлепших градитељских остварења краја XVI века у српској православној цркви.⁵⁹

Иако је манастир Св. Тројице најсолидније и најкомплексније градитељско остварење међу овчарско-кабларским манастирима, са занимљивом архитектонском пластиком, урађеном од вештих мајстора који су храм радили очито за богатог финансијера изграђеног укуса, унутрашњост цркве, по свим досадашњим истраживањима, никада није осликана. Изгледа да за тако велики подухват више није било снаге. Осликана су само лунета портала на западном зиду храма, са представом Богородице са Христом, као и лунета портала на западном зиду припрате са представом Св.Тројице. Ове фреске су слабих квалитета, и у оштром раскораку у односу на архитектуру храма.⁶⁰

Могуће је да су политичке прилике крајем XVI века, поводом устанка Срба у Банату, спаљивања моштију Светог Саве, као и општа несигурност на просторима Балкана, утицали на слабљење уметности. Један податак из 1623. године који говори о страдању оближњег манастира Сретења од стране Татара у турској служби, објашњава нам тешка времена у којима су обнављани манастири у Овчарско-кабларској клисури.⁶¹ Периодична рушења манастира и насиља нису погодовала уметничком стварању.

59. Милка Чанак-Медић, *Манастир Тројица код Овчаром*, Рашка баштина 1, Краљево, 1975, стр. 81-94; Марица Шулут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII век*, стр. 173-176; Марија Домазет, *Црква Св.Тројице код Овчаром*, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, стр. 357-358; Светлана Пејић, *Св. Тројица на Овчару, манастир*, у: „Споменичко наслеђе Србије“, Београд, 1998, стр. 296.

60. Радомир Станић, *Прилози познавању сликарске делатности у овчарско-кабларским манастирима*, ЗРНС XII, Чачак, 1982, стр. 7-13.

61. Љ.Стојановић, *Стиари српски записи и најписи I*, стр. 307 (бр. 1139).

Ако је време подизања манастира Тројица на Овчару непознаница, подаци о изградњи манастира Благовештења испод Каблара су сигурни. Манастирска црква је према натпису изнад западних врата подигнута 1602. године, у времена *тврдна и нужна*, како је то у ктиторском натпису истакнуто. Нема писаних података о постојању манастира пре ове године, осим доста нереалне претпоставке да је један рукописни Триод, настао 1559. године, написан у Благовештењу. Пошто је овај рукопис страдао у Народној библиотеци Србије 1941. године, данас је немогуће проверити ове претпоставке. Али пошто се нове цркве и манастири нису могли подизати за време Османлија, основано је тврдити да је Благовештење можда подигнуто на старијим темељима.⁶² Досадашња археолошка ископавања нису потврдила ове претпоставке, али ни одбацила, због фрагментарног истраживања. Једно је сигурно, цела грађевина која данас постоји изграђена је једновремено од темеља.⁶³

Црква манастира Благовештења је једнобродна грађевина, зида на од грубљег камена, скромних габарита. Простор је распоређен на три поља по дужини и изнутра, са куполом. Стилске одлике архитектуре манастира указују на угледање на рашке средњовековне храмове, што је рано уочено од многих истраживача, наводећи их да Благовештењу припишу средњовековно порекло.⁶⁴ У суштини, храм кабларског Благовештења припада скупини споменика који су настали у оквиру рашке градитељске традиције, по угледу на раније сличне споменике. Вероватно је и Благовештење грађено по узору на цркву у Ариљу.⁶⁵

Посебно место које манастиру Благовештењу припада у односу на све друге овчарско-кабларске манастире, долази од чињенице да је до данашњих дана унутрашњост овог храма остала сачувана у само незнатно измењеном облику из времена изградње и осликавања храма. Непосредно по подизању цркве, 1602. године, заслугом и ктиторством игумана Никодима, духовник манастира кир Никифор ангажује зогра-

62. Радомир Станић, *Благовештење под Кабларом*, Градац 1-2, Чачак, 1963, стр. 37-38.

63. Милка Чанак, -Медић, *Благовештење под Кабларом*, Саопштења IX, Београд, 1970, стр. 212.

64. Радомир Станић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 42. Цркве манастира Благовештења и Св.Тројице, по Војиславу Ђурићу, припадају Дринском тилу цркве, који је имао свој велики узор у Милешеви, као најзначајнијем манастиру тога времена, чувару светосавског култа (Војислав Ђурић, *Милешева и дрински тил цркве*, Рашка баштина 2, Краљево, 1975, стр. 22-23).

65. Марица Шупут, *Споменици српског црквеног грађитељства XVI-XVII век*, стр. 103-104.

фа Митрофана да ослика за иконостас престону икону Богородице Одигитрије. Најпознатији српски мајстор прве половине XVII века, кога је красила велика даровитост, урадио је 1601/02. године икону Богородице у допојасној представи, са Исусом у левој руци, ореолом испуњеним златним листићима, са наглашеном сигурношћу у моделовању лица и руку. Осликавање лунете изнад улазних врата, као и ктиторског натписа, истог је датума као и сликање престоне иконе Богородице. Следећих тридесет година трајало је прикупљање средстава за живописање. Монаси су службу обављали у цркви без фресака. Једини важнији градитељски подухват била је изградња гробнице за смедеревског митрополита Софонија 1618/19. године, која је смештена одмах са десне стране по улазу у цркву. Црква је живописана 1633. године од анонимних сликара чија се рука препознаје и у осликавању припрате манастира Никоља у клисури као и припрате оближњег манастира Жежевице 1633. године. Код Благовештења су осликани не само унутрашњост цркве, већ и део западне фасаде са тремом. Тада је и допуњен иконостас са другом групом икона, највероватније 1632/33. године. Осликавањем зидова и употпуњавањем украса олтарске преграде није завршено декорисање ентеријера благовештењске цркве. Свега пар година касније у цркви се нашла још једна стилски јединствена група икона, бар делом прилог презвитера Радивоја из Гостиља, које су биле постављене на дрвеној прегради која је делила цркву на припрату и наос. Данас та преграда, као и просторија изнад припрате, не постоји. Просторна структура манастира Благовештења и избор тема у осликавању цркве откривају нам намере наручилаца целог подухвата. Степеновани развој простора од трема до олтара имао је јасан циљ. Вернике је испод покривеног трена на улазу у цркву упозоравао Страшни суд. Композиција, данас тешко видљива, садржи суђење свим људима, све муке грешника и рај за праведнике. Ушавши на ниска врата, верници би се нашли на земном месту, у припрати, релативно ниској, скученој и мрачној просторији, са дрвеним степеницама које воде на спрат. У југоисточном углу налазила се гробница, а крстионица и пар мермерних свећњака пред иконостасом, који је златним блеском икона на њему, и зидним сликама које Богородицу славе као ону преко које води пут ка спасењу, требало да подсећа вернике на смисао хришћанства. Само одређени могли су да иду даље, у наос који представља небо. Простор омеђен предњим и олтарским иконостасом, ту се развијао како по ширини тако и по висини, са доминантном куполом у којој Пантократор својом жртвом представља залог могућег иску-

пљења. Са зидова су у посматрача „гледале“ представе српских светитеља и „говориле“ о националној српској традицији хришћанства и државности. Најсветији део, олтар, био је затворен сјајем високог, позлаћеног иконостаса. Програм слика у делу цркве у Благовештењу, која је била предвиђена за припрату, несумњиво представља део општих схватања намене и украса овог простора у првој половини XVII века. Основно обележје је Богородица, преко које води пут ка спасењу. Исти програм је поновљен и у припрати манастира Никоља и Жежевице.⁶⁶ Иначе у Благовештењу се осећа колористичко сиромаштво на фрескама. Истакнут је цртеж, а у бојама доминирају окер и црвена. Сиромаштво које је владало условило је да плаве боје готово нема. Падају у очи и лепо исписани натписи испод фресака.⁶⁷

Сачувани запис на манастиру Благовештењу открива нам имена дародаваца за осликавање западне, спољашње, фасаде цркве. То су били златар Бојан и терзија Обрад из Ужица, који су помогли сликање, као прилог за спасење душе своје и својих предака. Гробницу смедеревског владике Софонија оградио је нови смедеревски владика Силвестер 1619. године.⁶⁸

Време у којима су подизане цркве манастира Св. Тројица и Благовештење било је препуно крупних политичких догађаја у којима је учешће узео и српски народ. Након неколико патријарха из рода Соколовића, на патријаршијски престо је 1592. године сео Јован II Кантул, и остао на трону до своје трагичне смрти 1614. године. То је време када је српски народ почео борбу за осамостаљење у ширим размерама, у доба када је несигурност постала саставни део живота многих генерација на простору Источне Европе.⁶⁹ Локална насиља остала су

66. Стилске разлике оспоравају претпоставку да су никољски зографи исти они који су осликали Благовештење и Жежевицу, али неоспорна је иста замисао садржаја (Светлана Пејић, Благота Пешић, *Благовештење кабларско. Првобитна просторна структура и ениеријер*, Зограф 24, Београд, 1995, стр. 91-93, 95-97, 100, 105). Данас је представа Страшног суда на цркви манастира Благовештења једва видљива, тако да је можемо реконструисати и анализирати тек преко старије литературе (Владимир Петковић, *Српски синоменици XVI-XVII века*, Старинар, н.р. VI (1911), Београд, 1914, стр. 165-175).

67. Светозар Душанић, Радимир Николић, н.д., стр. 18.

68. *Заниси и натписи*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 177.

69. Постоји више разлога због чега се то догодило. Патријарх Јован ступио је на патријаршијски престо у време (1592) када и папа Климент VII, који је желео да приближи интересе хришћанских држава у борби против Османлија. Следеће, 1593. године, Турци су поражени код Сиска, и тиме је почео *Дуги рат* Аустрије и Турске (1593-1606). Ово је време када су Турци, 1594. године, спалили мошти Светог Саве и крваво гушили устанак Срба у Банату, време у којем је српски народ са својом црквеном јерархијом покушавао да се повеже са хришћанским државама Запада у нади да ће се ослободити од Османлија. За време овог рата, који је дуго тра-

забележена у записима монаха на маргинама богослужбених књига. Тако је у Благовештењу 1606. године остао запис о умножавању неправди међу људима (*човек човека дави и коље*). Исте године забележено је у Никољу да је турски султан Ахмед ратовао са Кузилбашем на Црном мору. Несређене прилике нису престајале, а насиље Турака се бележи и 1623. године у Сретењу, као и податак да су Турци убили свог султана. Иако је то било време без развијених комуникација, вести о важним догађајима допирали су до људи, као што је запис из 1636. године о томе да Турци ратују са Персијом и Пољском и да је велика беда у земљи.⁷⁰

Положај Срба под турском управом постајао је све слабији. До краја XVI века број повлашћених хришћана вишеструко је смањен, а спахије и кнезови који нису прихватили ислам највећим делом су изгубили положај у феудалној структури османског друштва. Овде треба додати и појаву верског фанатизма у последњим годинама XVI века у Османском царству и нетрпељивост која је владала не само према хришћанима него и према муслиманима самосталнијег исповедања вере. Патријарх Јован II је највероватније обешен 1614. године, а десет дана пре тога за патријарха је изабран Пајсије (1614-1647), који је својом мудрошћу сигурнијим стазама водио српску цркву и народ у првој половини XVII века. Он је највероватније водио помирљиву политику поучен искуством свог претходника, али се у исто време бринуо за очување српске цркве кроз успостављање и настављање култова домаћих светаца.⁷¹

Успостављање ове традиције видљиво је и у живопису овчарско-кабларских манастира. Једна од карактеристика фресака манастира Благовештења је и уврштавање кнеза Лазара међу најзначајније српске светитеље. Наиме, кнез Лазар је био готово заборављен у фреско-сликарству друге половине XVI века. Фреске у Благовештењу осликане су 1633. године непосредно након оних у Пећкој патријаршији,

јао (1593-1606), коров хајдучије обузео је Балкан и Панонију, и то не само са турске стране. Опште прилике на ширем простору Балкана и Паноније услед дугог рата Аустрије са Турском створили су многобројне метеже и велику несигурност у којима се нарочито створило раширено разбојништво и хајдучија (Радован Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, стр. 67-68; Филп Лонгворт, *Сиварање источне Европе*, Београд, 2002, стр. 304).

70. Радојко Николић, н.д., стр. 203-204.

71. Личност патријарха Пајсија је била занимљива, јер је својим бићем утицао на многе ствари унутар цркве. Патријарх Пајсије је деловао у време ерудитског покрета који је сакупио античке списе, као и средњовековне, мада је Пајсије био ближи српској хагиографској књижевности, развијајући култ младог цара Уроша (Радован Самарџић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, стр. 69, 71, 73, 75, 78, 85).

када се обнавља култ кнеза Лазара. У првој зони западног травеја на јужном зиду Благовештења насликан је кнез Лазар поред Стефана Дечанског, архиепископа Арсенија и Светог Симеона и Саве, који су живописани у јужној певници. Исти ансамбл фресака поновљен је у оближњем манастиру Жежевици. Кнез Лазар се уважава као светитељ и владар самим уношењем међу најзначајније српске свеце, али и начином сликања, јер је представљен са укрштеном дијадемом-лоросом. Након овога случаја култ кнеза Лазара се није посебно ширио у оквиру Српске православне цркве, све до велике сеобе преко Саве и Дунава крајем XVII века.⁷² Портрети кнеза Лазара нису се појављивали у другим крајевима и остали су као посебност само на малом и уском подручју околине Чачка. Они су изгубили временом сваку сличност са најстаријим портретима Лазара Хребелановића, и да није натписа, идентификација би била немогућа. У Благовештењу Лазар је одевен у богато владарско одело претрпано украсима. Живописана је и фреска архиепископа Арсенија, у склопу успостављања култа овог светитеља након обнове Пећке патријаршије 1557. године. Ту је и Стефан Дечански, кога Свети Никола води за руку, представа за коју је као предложак послужила штампана публикација Празнични минеј Божицара Вуковића из 1538. године.⁷³ У Благовештењу је насликан и лик светог Георгија Новог, младог српског златара из Кратова, који је 1515. године спаљен од Турака у Софији одбијајући да прими ислам. Након обнове Пећке патријаршије развија се култ овог првог светитеља који није из високих друштвених слојева.⁷⁴

Благовештењска црква је једна од ретких ентеријера који је тако репрезентативно раскошно украшен у оквиру српске цркве. Без обзира на скромне архитектонске вредности и мале димензије храма, уну-

72. Сретен Петковић, *Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, Зборник магице српске за ликовне уметности 7, Нови Сад, 1971, стр. 86-88, 95-96, 99.

73. Десанка Милошевић, *Срби свештеници у сјајном сликарству*, у: „О Србљаку. Студије“, Београд, 1970, стр. 192, 207-208, 220-221.

74. Љиљана Шево, *Манастир Ломница*, Београд, 1999, стр. 133-134. Какав је утицај ово фреско сликарство имало на ширење култа ових светитеља ми данас не знамо, али сигурно је да је овако јасан национални карактер живописа имао за циљ очување идентитета српске цркве и народа у временима османске владавине. Поједине учене богословске паралеле о сличности небеских и земаљских прича, као што је небеска литургија, утицали су и на мотиве из народних песама, што је иначе ланцима неупућеним у теологију било веома далеко. Зидно сликарство је својим представама сигурно утицало на народну машту, самим тим што је ова представа била видна и обавезно сликана у калогу кубета око великог медаљона Христа Пантократора, као што је случај и у Благовештењу кабларском (Светозар Радојчић, *О неким заједничким мотивима наше народне песме и нашег старој сликарства*, Зборник радова византолошког института 2, Београд, 1953, стр. 171).

трашњи украси овог манастира били су такви да се тиме у то време, није могла похвалити ниједна црква у Србији.⁷⁵

Одмах након живописања Благовештења извршено је и осликавање припрате цркве манастира Никоља, 1637. године, како је то забележено трудом јеромонаха Матеја при игуману Софронију. Фрескама је осликан и спољашњи део цркве, са јужне стране. Ту су приказане сцене из живота Св. Николе, а изнад улаза је насликан Деизис (Христос с Богородицом и Св. Николом). У припрати су очуване сцене Богородичиног акатиста, медаљони са попрсјима мученика и мученица, стојеће фигуре светитеља и делимично орнаменти којима је осликан сокл. Горњи део припрате није осликан, јер је ту некада била посебна просторија, одељена од припрате. Фреске које су посвећене Богородици понављају теме престоних икона манастира Благовештења из 1634/35. године, што говори о повезаности мајстора који су радили овај посао.⁷⁶ Једна од битних разлика у односу на Благовештење огледа се у појављивању само представе Стефана Дечанског, али не и цара Лазара и архиепископа Арсенија.⁷⁷

Основно обележје припрате Благовештења, Жежевице и Никоља је слављење Богородице, чак и када јој црква није посвећена. Никоље има 17 композиција ове врсте у припрати. Поједине сцене се везују за средњовековну традицију, али се не може говорити о пуком понављању срењовековног обрасца.⁷⁸

Тематика и иконографија живописа припрате манастира Никоља не излази из устаљених оквира XVI-XVII века. Изузетак чини, у зони стојећих фигура, представа Св. Николе са Стефаном Дечанским. Као непосредан узор послужила је илустрација исте садржине у Празничном минеју Божидача Вуковића, штампаног у Венецији 1538. године. То је и понављање првог појављивања сликања Стефана Дечанског са Св. Николом, што је урађено најпре у Благовештењу а затим у Жежевици. Иначе фреске у овој припрати су виших квалитета не-

75. *Иконостас цркве манастира Благовештења под Кабларом. Реконструкција и презентација*, Београд, 1994, стр. 6-7.

76. Ту су и још две сцене из живота Св. Николе, а некада су у доњим зонама, лево и десно од врата, постојале фреске (стојећа фигура анђела и сцене чуда Св. Николе на мору и његове смрти). На источном зиду припрате данас су уочљиви остаци старијег слоја живописа, знатнијих уметничких вредности, који је највероватније урађен када је цела црква живописана (Делфина Рајић, *Манастир Никоље-прилоз познавању архиепископуре и живописа цркве*, стр. 33-37, 42).

77. Светозар Душанић, Радмир Николић, н.д., стр. 34.

78. Светлана Пејић, Благота Пешић, н.д., стр. 100.

го у наосу цркве.⁷⁹ Ипак, уметничке вредности нису високе. Приметна је диспропорција између издужених тела и малих глава код појединачних фигура, а пада у очи и минуциозна техника мајстора, карактеристична за иконопис. Занимљиво је да су мајстори на јужном зиду припрате погрешно исписали текст из сцена посвећених Богородици. Живописац је испрметао текстове, тако да они не одговарају насликаним сценама.⁸⁰

Имена мајстора, који су живописали Благовештење и припрату у Никољу нису позната, али по начину сликања за њих се може рећи да су припадали кругу грчких мајстора из Епира, који су одређивали уметничко стварање у првој половини XVII века, саобразно својим схватањима која се нису одликовала високим уметничким донетима.⁸¹

Данас се у манастиру Никољу чувају две престоне иконе, а у чачанском музеју део деизисног чина (апостоли), за које се претпоставља да су били део иконостаса првобитног ентеријера цркве манастира Никоља. По стилским карактеристикама ове иконе припадају XVII веку, али је мајстор непознат.⁸²

Након живописања манастира Благовештења, и припрате манастира Никоља, нема више података о већим градитељским и уметничким подухватима у овчарско-кабларским манастирима. Једино се помиње изградња конака у манастиру Благовештењу 1644. године, када је и манастир препокривен шиндром.⁸³ Претпоставља се да је тада и поново озидана апсида манастирске цркве. Осим ретких натписа који говоре о преписивачкој делатности, друга половина XVII века велика је непознаница у историји свих манастира у овчарско-кабларској клисури. Мало је података о том периоду. Зна се да је 1637. године за време игумана Јанићија у манастиру Сретењу примљено у залог једно рукописно јеванђеље. Патријарх Гаврило (1648-1659) посетио је Сретење 1650. године и однео у Пећ типик манастира Ариља који је запуство због насиља Турака.⁸⁴ Један запис говори да је патријарх Максим (1659-1680), у време Васкрса 1671. године, дошао у Никоље по вели-

79. Делфина Рајић, *Манастир Никоље-Грилољ познавању архитектуру и живописа цркве*, стр. 43.

80. Душанка Ранковић-Вучићевић, *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури*, стр. 41, 46.

81. Светлана Пејић, *Манастир Пусишња*, стр. 159-160.

82. Делфина Рајић, *Иконе чачанског краја (XVI-XIX век)*, Чачак, 2001, стр. 21-28.

83. Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 199-200.

84. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и нађиси I*, стр. 334, 364 (бр. 1300, 1446).

ком снегу, у доба када за хришћане није било лако у Османском царству, како је забележио један монах.⁸⁵

Ратни вихор који је започет великим османским походом на Беч 1683. године, донео је велика страдања на широком простору Панонске низије и Србије. Разарања нису мимоишла ни овчарско-кабларске манастире. Већ приликом турског похода на Беч 1683. године страдао је оближњи манастир Враћевшница.⁸⁶ Да ли су већ тада страдали и манастири у клисури не знамо. Велики турски поход на Беч, није остао незабележен од монаха. Исте године манастир Никоље посетио је патријарх Арсеније III Чарнојевић, у време када су били велики намети на становништво због турских похода и ратова. Патријарх, који се затекао у Никољу, записао је радосно о пропасти великог османског продора у средиште Европе.⁸⁷ Овај велики пораз ислама није значио и тренутну пропаст турске власти у југоисточној Европи. Време разарања, патњи и сеоба тек су чекали српски народ и његовог патријарха Арсенија III Чарнојевића.

Требало је да прође још пет година, након турске пропасти код Беча, да би Аустријанци допрли до Београда, и отварања могућности за дубљи продор на Балкан. Сигурно је да су прилике у Србији са пуно устаника који су прогонили Турке, након заузимања Београда од стране Аустрије на јесен 1688. године, довеле до противофанзиве Османлија. Једна од највећих и најкрвавијих битки догодила се баш код Чачка, када је поражена хришћанска војска. Османлије су повратиле Чачак и Ужице, и извршили масовне репресалије, пљачку и уништавање материјалних добара. Коначно ослобођење дошло је на пролеће следеће 1689. године, али убрзо, 1690. године, Аустријанци су поражени, а са њима и српски устаници, што је довело до масовне сеобе преко Саве и Дунава. Појединачне борбе по Драгачеву вођене су и до 1692. године.⁸⁸

Ово је вероватно и време када су многи манастири у клисури страдали. Пропаст аустријске офанзиве на Балкану и повлачење њихове војске повукло је са собом и масу српског становништва са својим свештенством. Један од пребеглих монаха из овчарско-кабларских манастира 1690. године, на просторе северно од Саве и Дунава, био је

85. Радојко Николић, н.д., стр. 203, 206.

86. Борисав Челиковић, *Светилишћа рудничког краја*, Крагујевац, 1998, стр. 89.

87. Радојко Николић, н.д., стр. 194, 204.

88. Богумил Храбак, *Хајдучија у чачанском крају и на ширем простору старе рашке, ваљевске области и поморавља од 1400. до 1700. године*, ЗРHM XXVI, Чачак, 1996, стр. 77-83.

и проигуман Совроније, из манастира Сретења, чије се име помиње у једној панагији из XVII века. Манастир је запустео крајем истог, или почетком истог столећа.⁸⁹ Рушилачки бес Османлија уништио је многе цркве и манастире. Изгледа да је то била судбина и манастира Јованња, Сретења, Ваведења, Преображења, Вазнесења. Прва четири манастира обновљена су у XIX веку, и за њих се изричито говорило да су били пусти преко сто година, што се поклапа са догађајима пред велику сеобу. Манастир Вазнесење обновљен је тек у XX веку. Једини податак који нам говори о овом времену разарања потиче из народног предања у коме је остала успомена о рушењу монашких испосница на кабларским стенама и пећинама изнад манастира Преображења, али предање није лако хронолошки одредити.⁹⁰

Када су се ова разарања десила, шта је било са манастирским братством, ризницама, рукописним књигама, ми данас не знамо. Цркве манастира Никоља, Благовештења и Тројица нису рушене. Зашто су ови манастири поштеђени тешко је утврдити. Могуће је да су били предати само паљењу, као што то новија истраживања потврђују за манастир Св. Тројице.⁹¹

Сукоби Аустрије и Турске потресали су и XVIII век. Већ 1717. године почео је нови рат, који се завршио придруживањем северне Србије Аустрији. Овчарско-кабларски манастири остали су у Отоманској империји, а граница је била одмах на падинама Каблара. Аустрија је имала српску милицију распоређену у Јанчићима, Рошцима, поред реке Каменице, у Чачку. Мир није дуго трајао. Већ 1737. године Аустријанци су заузели Ужице, а следеће године Турци пустоше Чачак који је у аустријском поседу.⁹²

Спорадичне вести из XVIII века говоре да живот у појединим манастирима није утихнуо, али градитељски, уметнички, преписивачки и

89. Радивоје Бојовић, *Манастир Сретење на бакрорезу из 1845. године*, *Balkanica* XXIX, Београд, 1998, стр. 368.

90. Предање говори да је уз стене до пећине била начињена кула (можда испосница као у неким другим монашким насебинама), али су је Турци, или Татари, порушили из топова. Време уништења овог збега било је по једнима крајем XVIII века (можда и раније), а по другима 1813. године (М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876, стр. 317; Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири. Монашки животи и страдања у XIX и XX веку*, Приштина, 1998, стр. 16).

91. Марија Домазет, *Црква Св.Тројице под Овчаром*, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, стр. 357-358.

92. Срета Пецињачки, *Распоред домаће милиције аустријске Краљевине Србије у 1725. години*, ЗРHM VII, Чачак, 1977, стр. 47. Ратови су проређивали становништво. У околини Чачка 1718. године било је 75% пустих села. Становништво је страдало и од куге која је била узрок смрти многих људи посебно око Чачка 1739. године (Богумил Храбак, *Северозајадна Србија у Аустро-турском рату 1716-1718*, ЗРHM XXVII, Чачак, 1997, стр. 101, 113, 121, 124-125).

духовни живот из претходних времена никада више није досегнут, и поред каснијих обнова. Упркос постојања границе која је делила две империје, али и српски народ, постојала је циркулација људи и монашки живот у Овчарско-кабларској клисури. Забележено је да су монаси у манастиру Св. Тројице 1728. године седам година учили свештеника шанца Цветке, који је био под аустријском влашћу.⁹³

Читав XVII век остао је велика непознаница у историји овчарско-кабларских манастира. Ретки спорадични подаци нам говоре о тешком животу монаха у смутним временима. Поједини натписи откривају важније посетиоце манастира и њихов опис прилика у којима су живели. Монаси су се трудили да сачувају трагове интелектуалног и духовног живота иза времена патњи и страдања. Тако су 1723. године књиге из запустелог манастира Јовања најпре пренете у Никоље, а потом у Тројице, а једно јеванђеље је однето у Ариље. У Благовештењу је 1737. године боравио Стефан, митрополит Ахилски и Зворнички, у доба великих турских насиља како је то он запамтио. Многи манастири су запустели. Српска црква и народ били су под великим ударом Турака, посебно после нове сеобе преко Саве и Дунава организоване под вођством патријарха Арсенија IV Шакабенте. Поново запоседање територије северне Србије праћено је и довођењем новог патријарха који је био Грк. Та пракса са прекидима је трајала до 1766. године када је Пећка патријаршија дефинитивно укинута од Турака, заузимањем грчког свештенства, које је заменило све српске владике насилно скинуте са својих трона. Након тога наступило је тешко време у коме није било разумевања грчких владика за своју српску паству. Један од тих владика столовао је и у Ужицу. Наступило је време у коме је српски народ духовно занемарен, а у исто време и економски тлачен од грчког свештенства које је сарађивало са турском управом. Све је то условило окретање народа од цркве која више није била његова, и обнављање многобројних паганских култова и обичаја и других примитивних облика веровања, уз масовну неписменост и необразованост која је завладала.⁹⁴ У ова смутна времена, када није било снаге ни за организацију цркве на највишем нивоу, сигурно није било лако ни српском монаштву у овчарско-кабларским манастирима. Братства су повремено узнемиравана и од Турака, као што је то забележено 1757. го-

93. Владимир Петковић, *Преглед црквених споменика кроз јовесницу српског народа*, Београд, 1950, стр. 330.

94. Радован Самарџић, *Српска црква у турском царству 1690-1766*, Историја српског народа IV-1, Београд, 1994, стр. 531-552.

дине у Никољу, када су била велика насиља од *йроклейиш* и *безбожних Турака*. Нису само Турци били узрок страдања монаха. Понекад су и домаћи људи нападали на калуђере. Тако су 1759. године игумана Никоља, кир Ђерасима, убили хајдуци.⁹⁵

Несигурна времена одражавала су се на живот монаха у Овчарско-кабларској клисури. Манастир Никоље запустео је 1772. године. Три лета након тога догађаја, 1775. године, из манастира Добриловине из Херцеговине, дошао је монах Георгије Дедић са петорицом калуђера и обновио манастирски живот, мада је манастир 1780. године поново страдао од турског насиља. Овај игуман активно је учествовао у Аустро-турском рату 1788-1791. године када су се Аустријанцима у северној Србији и околини Чачка придружили Срби. Сама варош Чачак била је спаљена од устаника.⁹⁶ Монаси који су дошли из Добриловине не само да су поново удахнули живот у Никоље, него су са собом донели и вредне богослужбене предмете. Сребрна петохлебница, израђена 1719. године, и сребрно кандило из 1749. године, и данас красе ризницу овог манастира.⁹⁷ Време несигурности није пролазило, а манастир Никоље поново је страдао од Турака 1803. године када је цркву попалио и похарао Салих-ага, брат чувеног дахије Кучук-Алије.⁹⁸

Обнова у новој српској држави

Непосредно пред Први српски устанак на простору Београдског пашалука почиње један нови замах у обнављању цркви и манастира. Тај процес био је условљен развојем политичких догађаја, односно склапањем Свиштовског мира 1791. године између Турске и Русије, када се услед притиска хришћанских држава стварају снопљивији услови живота у Србији. Дошло је и до обнове градитељства. Испоставило се да је време од Свиштовског мира, 1791. године, па до абдикације кнеза Милоша 1839. године, представљало несумњиво велику прекретничку епоху у културном развоју Србије, без великих умет-

95. Радојко Николић, н.д., стр. 193, 201, 204.

96. Радомир Кречковић, *Манастир Никоље под Кабларом и његови знајнији духовници* (одломак), у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 52.

97. Петохлебницу су израдиле кујунције Ђуро Грујичић, Спасоје Николић, Милован Петровић. За кандило се не зна ко га је направио, осим да је из Сарајева (Светозар Душанић, Радомир Николић, н.д., стр. 39; Делфина Рајић, *Ризнице овчарско-кабларских манастира* (каталог изложбе), Чачак, 1990, каталошки бројеви и слике 26, 27).

98. Радојко Николић, н.д., стр. 205.

ничких домета, али је зато било добар темељ даљег напретка српске културе новијег доба.⁹⁹

Доношењем фермана из 1793. и 1794. године омогућује се Србија да слободно подижу и обнављају цркве. Али у чачанском крају није се амбициозније градило. Недостајали су изгледа економски предуслови за веће подухвате након рата и разарања 1788-1790. године. У времену пред Први српски устанак, овчарско-кабларски манастири налазили су се у разноликом стању. Манастир Ваведење је обновљен 1797. године трудом попа Милића Вујовића из Трнаве. Није познато каквог је обима била ова обнова, али се може претпоставити да је црква имала дрвено предворје и припрату која је порушена 1874. године када је манастир поново обнављан.¹⁰⁰ Време у коме је обновљено Ваведење остављало је времена и снаге и за друга постигнућа. Рукописно четворојеванђеље настало 1372. године, укоричено је и поправљено у Благовештењу од монаха Милентија, Никодима и игумана Јевстатија.¹⁰¹ Без обзира на тешко стање у којем се налазила српска црква, пре устанка 1804. године, забележено је постојање школа у манастирима Св.Тројице и Никољу, што сведочи о још једној димензији постојања манастира као просветних центара када је писменост била ретка појава.¹⁰²

Догађај обнављања манастира Ваведења из 1797. године важна је појава, јер је храм више од сто година био пуст. Преправке током XIX века прилично су измениле изглед тадашње архитектуре манастирске

99. За развој друштвених и културних прилика у Србији током XVIII и почетком XIX века од посебног је значаја дуготрајан сукоб две империје, Аустрије и Османског царства, који је поред тешког положаја Срба под Турцима стварао предреволюционарно стање. Више од једног столећа, од 1683. па до 1791. године, Аустрија и Турска воде ратове у којима је Србија била поприште борби, а њен народ активно учествовао у борбама, везујући своју судбину за хришћанске државе. Три пута Срби су устајали против Османлија и везивали се за Аустрију, да би након тога били препуштени својој судбини. Поред страдања и горких разочарања, поред великих људских и материјалних губитака, оваква историјска искуства имала су и позитивне последице. Све већи број Срба учио се војној и политичкој вештини, развијала се национална свест о потреби сопственог ослобођења. Успостављена је духовна и материјална сарадња са Србима преко Саве и Дунава, а тим путем долазиле су и нове идеје и људи који су подизали или обнављали старе манастире (Бранко Вујовић, *Умешност у Србији крајем XVIII и у њеним деценијама XIX века*, Свеске друштва историчара уметности Србије 16, Београд, 1985, стр. 23-24, 31).

100. Радомир Станић, *Грађиништво и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у њеделима око Чачка*, ЗРНС X, Чачак, 1979, стр. 15-17.

101. Данас је ово јеванђеље у аустријској националној библиотеци у Бечу (Јадранка Проловић, *Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар*, Хиландарски зборник 6, Београд, 1986, стр. 190-197).

102. Владимир Стојанчевић, *Први српски устанак 1804. и рајовање Срба с Турцима 1804-1813. године*, Историја српског народа V-1, Београд, 1994, стр. 75.

цркве. Била је то, по импресијама Вука Караџића из 1820. године, ружна грађевина. Имала је кубе, а унутрашњост храма је дрвеном преградом била одвојена на два дела, наос и припрату. Изнутра, црква је била осликана.¹⁰³ Данас нема ни трага од тих фресака. Једино што је остало од тадашњег унутрашњег ентеријера су две престоне иконе, насликане од Николе Апостоловића 1800. године, и оне спадају у боља остварења овог аутора. Занимљиво је да се на њима виде утицаји барока, што је била новина за манастире у Овчарско-кабларској клисури.¹⁰⁴

Са отпочињањем устанка против Турака, 1804. године, ослобођени су и простори око Чачка. Ипак, требало је времена да се крене у нову изградњу манастира. Прво је обновљено Преображење, 1811. године, трудом монаха и потоњег владике Никифора Максимовића. Манастирска црква била је више од сто година разорена а манастир запустео. Остаци старих зидова су, по Вуку Караџићу, били веома ружни, а рушевине некадашњих монашких ћелија говориле су о великом броју калуђера који су настањивали манастир. Вук Караџић је 1820. године затекао само једног монаха, али је запазио остатке некадашњих испосница и ћелија на падинама Каблара, изнад манастира, код пећине Турчиновац и на Савиним водама. Обновљена манастирска црква била је мала.¹⁰⁵ Да би се урадио живопис у Преображењу, требало је сачекати бар делимично ослобођење од Турака. Милован Јанковић је 1816. године исписао манастир Преображење своме брату Јовану, учитељу заблаћком, на вечни спомен. Храм је, због трошности материјала од којег је био изграђен, служио само у извесним празницима у другој половини XIX века.¹⁰⁶

103. Јоаким Вујић, *Овчарско-кабларски манастири*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 22.

104. Делфина Рајић, *Иконе чачанског краја (XVI-XIX век)*, Чачак, 2001, стр. 15, 30-31. То су прва сачувана дела Николе Апостоловића који је дошао из Аустрије у Србију. Иконе су наручене од Петра Јовановића 1800. године (Радомир Станић, *Грађевинарство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*, стр. 39-40).

105. Вук Стефановић Караџић, н.д., стр. 13-14. Вук Караџић је првенствено прилазио испитивању манастира схватајући их у првом реду као важан извор за расветљавање тамошњег историјског споменика. Он није имао неки одређени суд за одмеравање уметничких вредности, а оцене које је доносио најчачане су занимањем за историјска збивања или филолошке занимљивости (Дејан Медаковић, *Испитивачи српских старина*, Београд, 1985, стр. 152).

106. *Говор којим је изасланик Српског ученог друштва за снимање уметничких споменика у Србији Михаило Валтировић оштиво изложио снимак архитектонских, живописних и скулптурних, 1. маја 1877. год.*, Гласник СУД, књ. XLVI, Београд, 1878, стр. 249, 252.

Обновљена црква манастира Преображења, скромних димензија и лепоте, изграђена је у духу рашког градитељства, што је био манир у Карађорђево доба Првог српског устанка. Доследно су се поштовале старе градитељске традиције, а црква манастира Преображења припада низу таквих објеката.¹⁰⁷

Исте године када је обновљено Преображење, поново је покривена и црква манастира Никоља.¹⁰⁸ Нешто раније, 1809. године, препокривен је манастир Благовештење, али је он попаљен од Турака, тако да је 1826. године био у лошем стању.¹⁰⁹

Бурно доба везано за пропаст устанка 1813. године, неуспелу Хаџи Проданову буну из 1814. године, као и време Другог српског устанка 1815. године, преламало се преко овчарско-кабларских манастира. Драматични догађаји око битке на Чачку, од априла до јуна 1815. године, донели су и велика страдања народа који се склањао у збегове по клисури. Захваљујући присебности и храбрости монаха Никоља, на челу са калуђером Неофитом, један број тих људи се успео спасити од насиља Турака и Арнаута, док за друге, као у пећини Кађеници, није било спаса. Манастири су били место где су многи покушавали да се сакрију. Тако је будући владар Србије, Милош Обреновић, склонио своју породицу у манастир Никоље, што је у будућности овом манастиру омогућило благодатност куће Обреновића. Калуђери Никоља имали су током устанка 1815. године велики углед. Сам монах Неофит учествовао је на преговорима са Турцима у Србији, ради склапања мира 1815. године, као и каснијих година у дипломатској мисији у Цариграду.¹¹⁰

Поред ратова, устанака и напора да се добије аутономија, ово је доба великих градитељских подухвата у Србији. Споменици Карађорђевог и Милошевог времена у погледу уметничких вредности нису високи, сходно критеријумима којима процењујемо дела наше средњовековне уметности, а посебно у поређењу са уметничким наслеђем других народа. Међутим, када се узме у обзир време када су ови споменици настали, односно склоп историјских услова, открива се низ особености и аутентичних обележја, који осветљавају национални идентитет и успостављање нових традиција у доба које је у идејном и

107. Бранко Вујовић, *Уметности у Србији крајем XVIII и у првим деценијама XIX века*, стр. 26.

108. Јоаким Вујић, н.д., стр. 23.

109. Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 200.

110. Синиша Пауновић, *Манастир Никоље (одломак)*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 60-62.

духовном погледу доносило несагледиве промене, а у области културне свести најављивало поуздане знаке еманципације у времену кад је рушилаштво надмашивало градитељство. Након добијања аутономије, 1815. године, настао је један изузетан и беспримерен полет у грађевинарству, који се све више претварао у покрет који се развијао паралелно са општим препородом полуослобођене Србије у доба кнеза Милоша Обреновића. У историји српског народа тешко је наћи владарску фигуру са тако великим ктиторско-градитељским склоностима као што је био кнез Милош.¹¹¹ Стварало се још увек у духу градитељских традиција из претходних епоха, доста скромно и без изразитог настојања да се развију наслеђени стилски канони. У условима економске потлачености, ограничености и исцрпљености услед ратова, није било снаге за нове велике подухвате. Ту су биле и задужбине из ранијих епоха које су својом снагом и лепотом били велики узор.¹¹² Цео тај национални, црквени и уметнички покрет, имаће свој одраз и у овчарско-кабларским манастирима.

Први манастир који је темељно обновљен, било је Сретење под Овчаром. Обнову је лично започео, а касније руководио пословима Никифор Максимовић 1818. године, али само делимично, на централном делу старих зидина цркве. Радови ће трајати још четврт века и биће највећим делом завршени тек 1844. године. Епископ је у складу са својим строгим монашким схватањима обнављао традиције средњег века, поново подстичући преписивачку делатност у манастиру и наручујући један бакрорез 1845. године на коме је сачувана представа целог манастирског комплекса. Посебна занимљивост бакрореза је угравиран грб Србије, као својеврсна веза са уставобранитељским ре-

111. Занимљиво је да су новијој српској уметности најдинамичније, највитаљније и најдраматичније године у области градитељства протицале у времену од деведесетих година XVIII века па до краја прве владавине Милоша Обреновића. Ако дубље и свестраније заронимо у то време схватићемо да се у нашој историји никада ни у једном периоду није више акумулирало и толико испољило етничке самосвести да се национално истраје и да се обележе судбоносни путеви даљег опстанка и развитка. У ово доба одигравају се промене и преображаји у друштвеној свести. Земља која је била исцрпљена, кренула је у велике градитељске подухвате. Народ вођен аутократским кнезом био је спреман, па и приморан, на жртве. Конзервативних схватања и одан традицији, кнез Милош Обреновић омогућавао је послове градитељима и сликарима из јужних крајева, који су били верни поствизантијским обрасцима, модификованим према укусу нове клијентеле. Доцније ће кнез променити укус и убеђења (Радомир Станић, *Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*, стр. 7, 25-26).

112. Бранко Вујовић, *Уметност у Србији крајем XVIII и у првим деценијама XIX века*, стр. 24-25.

жимом.¹¹³ То је на неки начин био графички израз епископове везаности за уставобранитељски покрет, који је он предводио у Чачку.¹¹⁴ Значај који је придаван манастиру Сретењу може се видети и по томе што је манастир Ваведење од 1843. године био метох Сретења, због недостатка монаха који би редовно обављали службу у цркви.¹¹⁵ Иначе, Сретење је било место где су затварана свештена лица током XIX века, које би грађански судови осудили, да такву казну трпе.¹¹⁶

Разлог тако дугог обнављања Сретења налазио се у заузетости Никифора Максимовића, који је 1830. године постао епископ ужички након одласка епископа Грка из Србије. Обновљена црква манастира Сретења је једнобродна грађевина, са дубоком, споља петостраном олтарском апсидом, плитким правоуганим певницама и припратом готово квадратне основе над којом је подигнута кула звонара. Засведена је полуоблично, са слепом калотом над припратом. Фасадна декорација је сведена на камени сокл и благо профилисани кровни венац. Доње партије наоса, олтарске апсиде и зидане олтарске преграде, као и мермерна амвонска розета у облику шестокраке звезде, са бордуrom од срцоликих листова бршљана, потичу од остатака старог манастира, који можемо датовати на крај XVI века.¹¹⁷

Обнова овог храма био је велики подухват, али је неспретно и неукусно урађена. Када су Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић након више деценија посетили манастир, 1875. године, остало је забележено да је црква манастира Сретења „нагрђена да горе бијши неможе.“¹¹⁸ Време у коме су обнављани овчарско-кабларски манастири током XIX века у архитектури је карактерисало окретање ка већ

113. Црква је само делимично била обновљена, а прва грађевина која је подигнута била је једна кула 1827. године. Епископски конак, који данас не постоји, саграђен је од камена 1840. године. То је била спратна грађевина покривена ћерамидом. Велики звоник изнад припрате саграђен је 1842. године и прилично одудара од архитектуре цркве. Затим су грађени Гостински конак (1845), Велика трпезарија (1846), обнова мале трпезарије (1847). Доградње су вршене и касније (1856), тако да је изграђен веома сложен манастирски комплекс, одређен строгим монашким укусом епископа Никифора Максимовића (Радивоје Бојовић, и.д., стр. 368, 372-376).

114. Видоје Марковић, Теодосије Вукосављевић, *Портрети епископа ужичког Никифора Максимовића*, ЗРNM X, Чачак, 1979, стр. 120.

115. Мештани шест села бунили су се 1851. године против овакве одлуке, удаљености и недоступности манастира Сретења, посебно зими, али су њихови протести и молбе одбијени (Бранко Перунички, Чачак, и Горњи Милановац 1815-1865, Чачак, 1968, стр. 560-562).

116. М. Милићевић, *Манастири у Србији*, Београд, 1867, стр. 81.

117. Светлана Пејић, *Сретење манастир*, у: „Споменичко наслеђе Србије“, Београд, 1998, стр. 295.

118. *Говор којим је изасланик Српског ученог друштва за снимање уметничких споменика по Србији Михаило Валтровић ошворио четврти излож снимка архиепископских, живописних и скулптурних, 1. маја 1877. год.*, стр. 249.

излизаним обрасцима стваралаштва. У сакралном градитељству у погледу стила постоји окренутост и оданост према прошлости, колико из доследности толико и релативне стваралачке немоћи и конзерватизма. Грађевинска активност скоро да у длаку није излазила из оквира старих стилских образаца, ослоњених на наслеђе византијске, рашке и моравске архитектуре и домаће неимарске традиције.¹¹⁹

Свеукупно стање манастира у Србији, током друге половине XIX века, и даље је било тешко. Вршене су неуке преправке, а много манастира било је још у рушевинама.¹²⁰ Да је стање *Српске светје горе* у другој половини XIX столећа, било лошије него у претходним вековима било је јасно свима у тадашњој Србији, што је било опште место у многим натписима.¹²¹

Унутрашњост сретењског храма има једну особеност, која није тако честа. Наиме, још је првобитна грађевина, коју је Никифор Максимовић обновио 1818. године, имала зидани иконостас. Овај архитектонски део вероватно је првобитно био осликан, као и сачувани зидови цркве. Ново живописање извео је Живко Павловић 1844. године у строгом зографском маниру и монашким схватањима наручиоца посла епископа Максимовића. Понављајући старе и преживеле поствизантијске обрасце у сликарству, Павловић је тек понегде унео по који детаљ барока, као што је представа крунисања Богородице, мотив преузет из католичке иконогафије. Занимљива је и представа свештеника у олтарском делу, коме анђео везује руку јер је неспреман

119. Радомир Станић, *Градишњелство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*, стр. 23.

120. О тим тегобним временима најупечатљивије сведочанство оставио је умни епископ Жички Сава Дечанац, у извештајима достављеним Светом архијерејском сабору 1892. године и 1896. године. У извештају из 1892. године о стању манастира на подручју Жичке епархије он поред осталог каже: *Ово је сирачно. Ово нас доцније поколење не може разумети, шта ми хоћемо са уништењем манастира, ових народних светишника у којима се први пут некад пробудила народна свест, просвета и идеја о целокућном нашем племени: који бејаху народне библиотеке, универзитет и академије: и који после тога, у несрећним, по наше племе, временима, бише с векова на векове мртва представа нашег племени, васпитавајући српске синове и после са ујусијвом шаљући их у народ, да га уче, да се не превари и не одроди, и да га кришћавају, благосиљају му бракове и све радове; да креје народну мисао, како би се час пре ослободила и повратила народна сила и власт, ја су у славу великог Бога, срећно ту мисију извршавали и привели народ у тихо безопасно присијаниште. Па сада!? Па после!? Све ово разрушено, уништено, острамоћено, зрех велики и неопростив. Проузроковаче нека је ситид и срам, зрех велики и неопростив! Јесмо ли поштомци просвећеног Душана Цара балканскога, или смо поштомци каквог азијатског хана, рушиоци свега оног, што је најсветије једном племени (А. Дурковић Јакшић, *Епископ Сава Дечанац и његов преглед Жичке епархије 1892-1896*, Краљево, 1989, стр. 38-39; Слободан Милеуснић, *Манастир Жича у црквеним инвентарима* у: „Манастир Жича. Зборник радова“, Краљево, 2000, стр. 338).*

121. Панга Срећковић, *Српска Светја гора*, у: „Пастир“, бр. 1, Београд, 1868, стр. 142.

да врши литургију. То је јединствена сцена, која је требало да опомиње, на ревносну службу монахе манастира.¹²² Поред Живка Павловића, који је сам осликао иконостас, фреске је радио и Никола Јанковић из Охрида. Репертоар слика ослањао се на домаће свеце. Приказани су кнез Лазар, цар Урош, Св. Симеон и Св. Сава, Св. Арсеније, као и Стефан Првовенчани. Приказана је и Св. Ангелина, деспотица српска. Иначе, у Сретењу је негован и култ Св. Ахилија, коме је посвећена и црква у Ариљу. Сретење има још једну неуобичајену ликовну представу; то је приказ руског свеца Кирила Белоезерског, у природној величини, што је требало да потврди везе између Србије и Русије.¹²³ Живопис овог манастира није на високом нивоу, и он је, како је то још 1875. године Михаило Валтровић запазио, немоћни изданак старог српског црквеног живописа.¹²⁴ Личност која се највише заузела за обнову манастира, епископ Никифор Максимовић, сахрањен је 1853. године у припрати Сретења, у гробницу коју је он раније саградио за себе.¹²⁵

Манастир који је највише подржаван од Милоша Обреновића било је Никоље. Због пријатељства са архимандритом манастира Никоља Хаџи Атанасијем, који је кнезу крштавао и децу, као и због својеврсног дуга због чувања породице током устаничких дана 1815. године, Милош Обреновић богато је даривао манастир Никоље. Владар Србије је 1817. године поклонио манастиру имање и воденицу у Пријевору, а исте године манастир је и обновљен, али није јасно у ком обиму.¹²⁶

Међутим, најзначајнији подухват у оквиру овог манастира била је изградња новог иконостаса. Радови су трајали од 1826. до 1829. године. Плаћање је извршио архимандрит Хаџи Атанасије, а главни тутор био је кнез Милош, који је одобрио извођење радова и по свему судећи утицао на избор мајстора. При томе се значајно испољио његов

122. Радомир Станић, *Иконостас цркве манастира Сретење на Овчару*, ЗРHM XI, Чачак, 1981, стр. 31-50; Милосав Д. Протић, *Сретење и Тројица*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. стр. 66.

123. Светозар Душанић, Радомир Николић, н.д., стр. 48-49.

124. *Говор којим је изасланик Српског ученог друштва за снимање уметничких споменика по Србији Михаило Валтровић отворио четврти изложбени салон архиепископских, жупанских и скулптурних, 1. маја 1877. год.*, стр. 252.

125. Видоје Марковић, Теодосије Вукосављевић, н.д., стр. 150.

126. Синиша Пауновић, н.д., стр. 61. Повезаност Обреновића са манастиром Никоље није прекидана ни у наредним деценијама (*Династија Обреновић у документима манастира Никоља у времену од 1839. до 1875. године*, приредила Лела Павловић, Изворник 14, Чачак, 1998, стр. 27-32).

лични укус, као и схватање улоге владара Србије у цркви и држави. Није нам познато име мајстора, али постоје претпоставке да је то могао бити Јанко Михаиловић Молер, из оближњих Негришора. Репертоар икона је углавном уобичајен за то доба, стилске карактеристике нису високе, мада је уметник успео да сједини архаичне црте поствизантијског схватања са елементима карактеристичним за дела настала у духу левантског барока. Тиме овај иконостас превазилази локални значај. У исто време показује се обавештеност и образовање уметника, као и наручиоца, чиме се указује да су превазишли оквире мале српске средине. Занимљива је представа Свевидећег ока ипод крста, повезаног са ктиторским натписом, што је указивало на кнеза Милоша као експонента божанске милости. На тај начин прослављан је владар, који је заштитник хришћанства, без помена државе, па ни цркве. Иконостас поред основног верског, уметничког, има и сложени политички програм, који се презентује верницима.¹²⁷ Уметнички квалитети иконостаса нису велики, али сликарство тог доба у Србији и иначе није било на високом нивоу, и у тесној је вези са архитектуром, али је као област уметничког стварања пружало више могућности и слободе.¹²⁸

Обнаваљање манастира Никоља поново је изведено 1852. године трудом игумана Мелентија Петровића. Тада су слојем малтера прекривене фреске на јужној фасади цркве. Ове сликарске композиције остале су сакривене од људског ока наредних осамдесет година.¹²⁹ Изнад прозора јужне конхе постоји запис који говори да је манастир обновљен 1859. године, а да је нешто касније, 1865. године, монах Василије подигао зид око манастира с јужне стране.¹³⁰ Споља, на свим конхама, налази се низ слепих аркадица, завршених са седластим луком и изведених у малтеру. Оне би могле припадати првобитној грађевини,

127. Скромне димензије цркве утицале су и на величину иконостаса, који је прављен без нарочитих пластичних претензија и без богатих вертикалних и хоризонталних профилација. Структура иконостаса је базирана на тројној подели по хоризонтали, установљеној крајем XVI и у току XVII века (Делфина Рајић, *Иконостас манастира Никоља*, ЗРМ XXX, Чачак, 2000, стр. 112-113, 120-123).

128. Својом природом приснијег, интимнијег, индивидуалнијег, па и аутономнијег ауторског односа, сликарство је било више отворено и лакше је остваривало додире и узајамна прожимања. Али сликарство се дуго тврдоглаво држало традиционалних канона и конзервативних образаца и предложака (Радомир Станић, *Грађевинство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*, стр. 33-34).

129. Радомир Кречковић, н.д., стр. 54.

130. Душанка Ранковић-Вучићевић, *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури*, стр. 37.

али су вероватно поново малтерисане у обнови током XIX века. Црква је омалтерисана малтером од жутог песка и креча, са додатком земљане боје. Такав састав малтера потпуно је изједначен са бојом првобитног малтера.¹³¹

Поред обнове Никоља, и посебно поновног подизања Сретења, кренуло се и у обнову давно заустелог манастира Јовања. Како је то записао Вук Караџић 1820. године, камени украси на манастирским вратима и прозорима били су још сачувани, и зрачили су својом лепотом, што нас упућује на претпоставку да добар део зидова није био разрушен.¹³² Како је то забележено уговором између неимара Јована Вељковића и јеромонаха Филимона 1849. године, сви делови старог зида који су били слаби требало је да се сруше. Највећи радови требало је да се изведу на припрати и на поновном подизању кубета.¹³³ Дозидани делови јасно су се разликовали од старијих остатака храма.¹³⁴ Радови су завршени 1849. године, како је то било записано изнад прозора на главној фасади зграде, мада је у старијој литератури помињана и 1840. година као датум обнављања. Црква је била у облику триконхоса упрошћеног моравског типа, са кубетом, урађена од ломљеног и тесаног кречњака, а ивичњааци од притеса и сиге. Унутрашњост храма није била осликана, а како је то 1950. године забележено, иконостас је био новије израде, са сасвим новим иконама, а цела грађевина покривена ћерамидом.¹³⁵ Од старог иконостаса остале су само две престоне иконе, рад Јанка Михаиловића Молера, што је једно од последњих његових потписаних дела.¹³⁶ Свечано

131. Делфина Рајић, *Манастир Никоље-прилог познавању архитектуре и живописа цркве*, стр. 35.

132. Вук Караџић, н.д., стр. 13.

133. „Да за исију цркву С. Јоанна шито е од старој зида слабо све обалим и новим зидом сазидам. Прву припрају на ћемер а на сред Цркве Кубе изведем. Пјевнице и Олтар како су и биле с ћемерима и џенцере изоставам. Проскомидиј и сџол под шрајезу озидати и џоца-џоцем и около враџа како и било прие уредим и враџа ударим. Седру шито устџреба да осечем, и креч да исијечем, џреде за скелу осечем. Сиџу осечем, џлочу извадим а све Духовник да принесе к Цркви.“ (*Документи манастира Јовања од 1849. до 1879. године*, приредила Лела Павловић, Изворник 15, Чачак, 1999, стр. 6). Неимар Јован Вељковић био је родом из села Белице, околина Охрида, што је и уписано на ивици плоче свете трпезе у олтару (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 30-31).

134. Д. С. Милутиновић, *Манастир Јовање под Кабларом*, „Српске илустроване новине“, бр. 22. г. III, Нови Сад, 1889, стр. 150-151.

135. Ђ. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Споменици културе у Овчарско-кабларској клисури и њеној најближој околини*, Старинар 1, Београд, 1950, стр. 96-97.

136. Радомир Станић, *Грађевинарство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка*, стр. 37; Делфина Рајић, *Ризнице овчарско-кабларских манастира* (каталог изложбе), каталошки бројеви 15, 16.

освећење обновљеног Јовања извршио је епископ Никифор Максимовић 1850. године.¹³⁷

Постојао је и покушај да се обнови запустели и срушени манастир Вазнесење под Овчаром. Вршена су и рашчишћавања, 1855. године, и том приликом је у рушевинама, од Јована Вељковића, мајстора зидара, нађен један печат који је среско начелство послало Министарству просвете у Београд.¹³⁸ Обнову Вазнесења је забранио ужички епископ Јанићије, иако је монах Макарије из Сретења намеравао да поново сагради манастир и заврши започете радове.¹³⁹ Обнављању манастира Вазнесења испречила се и „тврдоћа“ осталих манастира, јер нису хтели да одвоје део својих прихода за манастир Вазнесење, који се обнављао.¹⁴⁰

Поправке су вршене и у манастиру Св.Тројице. Услед запуштености конака храм није имао велико братство. То је измењено 1844. године када је изграђен конак, који и данас постоји као сведочанство народног неимарства тог времена. Ипак, највећи градитељски подухват била је изградња звоника пред припратом 1850. године. Камена грађевина, делимично прилагођена стилу старије градње, зидана је од тесаног камена. Ипак уочљива је разлика од хармоничних црта архитектуре основа цркве. Звоник је урађен уз помоћ српске владе у доба кнеза Александра Карађорђевића. Грађевина је имала и спратни део у који се улазило степеништем. Сама црква је око 1856. године прекривена, а око манастира је постојао тврдо подигнути зид. Због померања тла на цркви су настале велике пукотине, па је одлучено да се уклони камени звоник за кога се сматрало да је узрочник таквог стања. То је урађено сигурно пре 1902. године, а звоник је замењен дрвеним тремом, али је и он касније уклоњен, тако да је архитектура ове цркве остала, срећом, неокрњена.¹⁴¹

137. За обнову Јовања везана је једна легенда. Наиме, један дечак, чобанин, у сну је добио поруку да треба да обнови манастир, а новац ће се већ наћи. То се и десило, када се једна његова коза заглавила у рушевине манастира где је пронађен ћуп са златом. Епископ Никифор је дао одобрење за обнову, а дечак се касније замонашио и добио име Филимон. Био је старешина Јовања до своје смрти 1879. године (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 30-31).

138. Бранко Перуничкић, *Чачак, и Горњи Милановац 1815-1865*, стр. 593-594.

139. Феликс Каниц, н.д., стр. 31.

140. *Говор Михаила Валтровића...* стр. 249.

141. Милка Чанак-Медић, *Манастир Тројица под Овчаром*, стр. 81-82; Светлана Пејић, *Св. Тројица на Овчару, манастир*, у: „*Споменичко наслеђе Србије*“, Београд, 1998, стр. 296; Радмила Павићевић-Поповић, Марија Домазет, *Конак манастира Свете Тројице*, Рашка баштина 3, Краљево, 1988, стр. 98. Дуго је важило мишљење да је звоник уклоњен око 1870. године, на основу Валтровићевих цртежа, али објављене фотографије демантују ове тврдње (Светлана Пејић, *Звоник Св. Тројице на Овчару*, Гласник ЦКС 20, Београд, 1996, стр. 162-164).

Изглед првобитног иконостаса манастира Св.Тројице из XVI века није познат. Једино што се зна остало је у попису инвентара манастира из 1859. године, у коме се наводи да је иконостас стар, без позлате и просто израђен.¹⁴² Нови иконостас је 1868. године израдио Никола Марковић. Уметник је у класицистичку конструкцију сместио иконе урађене у романтичарском духу.¹⁴³ На сликама иконостаса уочљиви су стабилан цртеж, изражен осећај за моделацију ликова и обраду драперија, тежња ка динамичности композиције и волуминозности. Присутна је и богата палета боја.¹⁴⁴

Описом манастира ужичке епархије из 1859. године може се видети стање у коме су били овчарско-кабларски манастири половином XIX века. На цркви манастира Благовештење кров је био труо, тако да је храм прокишњавао. Манастир Ваведeње налазио се у добром стању, иконостас је навођен као прост, а црква је била скоро до пола окречена, док се у другој половини могао назрети део старих фресака. Цркве манастира Никоља, Јовања и Тројица биле су у добром стању, а манастир Сретење у најбољем, после велике обнове у првој половини века.¹⁴⁵ Ново прекривање цркве Благовештењске извршено је 1864. године. Тада су стављене и решетке на прозоре и нови крст на кров.¹⁴⁶ У Благовештењу је 1869. године изграђен нови конак.¹⁴⁷

Ипак, најважији догађај из 1864. године, било је објављивање рукописа чувеног Никољског јеванђеља од стране Ђуре Даничића. Овај ћирилицки рукопис на пергаменту (147 листа) садржи симболе јеванђелиста, заставице, иницијале, и спада у групу босанских рукописа насталих крајем XV и почетком XVI века које карактерише настављање српске илуминације са утицајима готике. Током Првог светског рата овај рукопис је изгубљен, да би касније доспео у приватну колекци-

142. Слободан Милеуснић, *Опис манастира ужичке епархије 1859. године*, у: „Богородица Градачка у историји српског народа“, Чачак, 1993, стр. 251.

143. Светлана Пејић, *Тројички иконостас Николе Марковића*, Гласник ДКС 18, Београд, 1994, стр. 157-158.

144. Преобладавају благи контрасни колорит, састављен од плавих, црвених и зелених боја на драперијама и топлих окерних и ружичастих тонова на фино моделованим ликовима у позадини. За постизање одређених ефеката сликар је користио комбинацију пастуозних и лазурних наноса боја. Пастуозније су рађене драперије, а ликови и тела рађени су финим механичким лазурама (Милорадка Поповић, *Реститурација иконостаса Николе Марковића из 1868. године*, Гласник ДКС 18, Београд, 1994, стр. 159).

145. Слободан Милеуснић, *Опис манастира ужичке епархије 1859. године*, стр. 242-251.

146. Радојко Николић, н.д., стр. 191-192.

147. Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 204.

ју Честера Битија у Даблину.¹⁴⁸ Данас можемо само претпостављати шта се све налазило у ризницама овчарско-кабларских манастира. Зна се да је 1875. године у Ваведењу био антиминос патријарха Јована Кантула (1592-1614), као и патријарха Арсенија III Чарнојевића (1673-1708).¹⁴⁹ Време и разарања учинили су своје, тако да је само део некадашњих предмета сачуван.¹⁵⁰

Отприлике у исто време, када се размишљало о рушењу дозиданог звоника у манастиру Св. Тројица, преправке су вршене и на цркви манастира Ваведења, којој се 1870. године урушила купола на централном делу храма. Тада су уништене многе фреске, а преостали део живописа био је изложен утицају, кише, снега, сунца, па је и даље пропадао. Једино сведочанство о фрескама остало је од Михаила Валтровића, који је забележио да је живопис у Ваведењу бољег квалитета него у Жежевици, и да припада истој епохи.¹⁵¹ Данас нисмо у стању да проверимо ове наводе.

Радови на оправци цркве предузети су 1872. године, али су поверени људима који нису имали довољно градитељских знања. Уместо некадашњег кубета, црква је добила свод, па је храм изгубио значајан архитектонски елеменат. Приликом обнове цркве, фреске су и даље уништаване, па и скидане, да би се зидови цркве изнутра покрили новим слојем малтера и окречили. Радови су коначно завршени 1875. године, и том приликом је приређена свечаност. Манастир је 1872. године постао мирска црква са својом парохијом која је предата цркви у Чачку.¹⁵²

148. Ђуро Даничић, *Никољско јеванђеље*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 157-158; Јованка Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре, (Одломци из сјудија)*, у: „Овчарско-кабларски манастири“, Градац 98-99, Чачак, 1991, стр. 168-169.

149. С. Богдановић, Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина, *Излози Српског ученог друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871-1884* (каталог изложбе), Београд, 1978, стр. 40.

150. Део предмета из манастира изложен је у сталној поставци Народног музеја у Чачку, као што је антиминос Арсенија III Чарнојевића. За сада најпотпунији преглед предмета из ризница овчарско-кабларских манастира приказан је на изложби коју је приредила Делфина Рајић 1990. године (Делфина Рајић, *Ризнице овчарско-кабларских манастира*, каталог изложбе, Чачак, 1990). Својеврстан преглед инвентара које су цркве поседовале можемо наћи у низу до сада објављених текстова о манастирима и њиховој обнови у XIX веку (Слободан Милеуснић, *Опис манастира ужичке епархије 1859. године*, у: „Богородица Градачка у историји српског народа“, Чачак, 1993, стр. 241-251; *Попис имовине манастира Јоване и Никоље*, приредила Зорица Матијевић, Изворник 13, Чачак, 1997, стр. 44-54; *Два документа из музеја манастира Никоље*, приредила Зорица Матијевић, Изворник 14, Чачак, 1998, стр. 25-27; *Попис имовине манастира Благовештења и Преображења*, приредила Зорица Матијевић, Изворник 15, Чачак, 1999, стр. 12-23; Радивоје Бојовић, *Манастир Срепце на бакорезу из 1845. године*, *Valcanica XXIX*, Београд, 1998, стр. 367-379).

151. *Говор Михаила Валтровића...* стр. 251.

152. Несреће су се дешавале и даље. Тако су између 1875. и 1880. године у пожару сагорели двоспратни конаци око цркве (Драгомир С. Поповић, *Манастир Ваведење*, стр. 34).

Слично се десило и са манастиром Св.Тројице који је 1886. године претворен у мирску цркву. Убрзо је, 1887. године, услед трошности храма црква затворена и није била у употреби до 1894. године. Тада је оправљена, али је након три године, због новог пуцања структуре храма, наредних четрдесет година била ван употребе.¹⁵³ Није само црква манастира Св.Тројице заустела. Због склоности ка паду, 1895. године, и црква манастира Благовештења није била у употреби. Темељне поправке извршене су после једанаест година.¹⁵⁴ После смрти јеромонаха Филимона, 1879. године, заустело је и Јовање, а народ је само на дан манастирске славе долазио да упали свеће, помоли се Богу и направи весеље. Манастир је био ненастањен све до тридесетих година XX века.¹⁵⁵ Тако је обнова овчарско-кабларских манастира у првој половини XIX века само делимично успела. Изгледало је да ће *Српска светиња* гора заустети.

Биле су то последње деценије у којима су овчарско-кабларски манастири живели на традиционалан начин. Феликс Каниц је 1860. године запазио да су монаси овчарско-кабларских манастира имали ту привилегију да је клисура коју су настањивали била непроходна, манастири изоловани, тако да су живот могли да посвете молитви и стремљењу ка духовним идеалима. Никакав звук, осим удараца клепала, није реметио свечану тишину клисуре, која је владала свуда наоколо. Монаси су посетиоце освајали својом једноставношћу, контемплативношћу и слободољубивошћу. Овај странац је добро уочио да је то све могуће док се не сагради један пут који ће донети вреву и немире.¹⁵⁶ Наредни век донеће остварење тог „претсказања“.

Двадести век – Доба нових искушења

Са убрзаним развојем индустрије и комуникација, почетком XX века наступио је и нови период у историји Краљевине Србије, који је довео не само до нестанка традиционалних занимања, и начина живота, већ и до мењања природног окружења човека и архитектонског наслеђа. Суочавање са модернизацијом доносило је нова искушења за овчарско- кабларске манастире. Како је то Каниц тачно приметио, но-

153. Милосав Д. Протић, *Срепљење и Тројица*, стр. 68.

154. Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 200.

155. Архимандрит Јован Радосављевић, н. д., стр. 31.

156. Феликс Каниц, н.д., стр. 33.

ве комуникације разрушиле су спокојно монашко тиховање у Овчарско-кабларској клисури. Најпре је запажено да се геотермални извори у Овчар Бањи могу експлоатисати и тиме стећи финансијска добит. Постојао је предлог, од једног народног посланика из Драгачева, да се бања стави под надзор рудничког и ужичког округа. Епископ Сава је 1895. године протествовао код владе због таквих предлога, јер су тиме приходи манастира смањивани, позивајући се на дотадашњу праксу коришћења ових извора од манастира, као и традицију.¹⁵⁷

Међутим, талас модернизације, и мењања дотадашњег начина живота, дошао је тек са пробијањем пута кроз клисуру. Радови су трајали кроз читаву прву деценију XX века. Постојали су и замашнији планови. Још 1901. године основано је акционарско друштво у Чачку, са планом да експлоатише потенцијале Западне Мораве, ради стварања електричне енергије. Склопљени су уговори са манастиром Благовештењем, о куповини земљишта, а водене снаге требало је да се употребе на местима „Благовештењске“, „Заграђске“ и „Јовањске“ оуке. Радови су почели тек 1906. године, на градилишту је било око 400 радника, али је убрзо због несугласица акционара посао на прокопавању тунела кроз Каблар прекинут. Пола века касније ова идеја је остварена.¹⁵⁸ У међувремену, кренуло се и у пробијање железничке трасе пруге од Чачка ка Ужицу, што је довело до рушења манастира Преображења 1911. године. Дозвола је дата од епископа Жичког, на притисак владе из Београда.¹⁵⁹ Паралелно са овим радовима, са десне стране Западне Мораве прокопан је пут, који ће у другој половини XX века постати главна саобраћајница за повезивање Србије са морем.

157. Бранко Перуничих, *Чачак, и Горњи Милановац 1865-1915*, Чачак, 1969, стр. 387-388. Наиме, манастири Благовештење и Тројице су направили неколико колиба од дасака, које су коришћене за пријем болесника (Јован Мишковић, *Опис рудничког округа*, Гласник СУД, књ. ХLI, Београд, 1875, стр. 206). Понекад су монаси губили и живот због новца од прихода добијених коришћењем Овчар Бање. Тако су 1887. године хајдуци убили игумана манастира Благовештења, Исаију Катанића, тражећи од њега новац, који је манастир сакупљао од коришћења Овчар Бање (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 268-272).

158. Бранко Перуничих, *Чачак, и Горњи Милановац 1865-1915*, стр. 693-697; Бранко Таназијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, *Пола века електрификације чачанског краја 1921-1971*, Чачак, 1972, стр. 8-18.

159. Поводом овог догађаја постоје многобројне приче које указују на светогрђе које је учињено. Они који су рушили манастир полудели су или погинули, а два министра су се убила. Наводно је први воз стао 1911. године на месту где је било Преображење, а испред путника се појавила визија монаха са уздигнутим рукама. На истом месту је, 1938. године, била велика саобраћајна несрећа, са пуно логинулих, што је такође повезивано са рушењем Преображења. Иначе, нешто од старих зидова манастирске цркве и околних зграда до недавно се још могло разазнати око железничке станице у Овчар Бањи (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 49-53, 323-324, 328-331).

Мир и тишина клисуре са овим грађевинским подухватима заувек су нестали.

Независно од таласа модернизације, почетак XX века манастири у Овчарско-кабларској клисури дочекали су у лошем стању. Манастир Вазнесење био је разрушен и необновљен, Ваведење је имало несрећу да буде урушено и након тога лоше реконструисано, а затим претворено у парохијску цркву. Јовање је због недостатка монаха запустело, а Св.Тројице су због трошности цркве, и недостатка братства, напуштене. Ван употребе, од 1895. па до 1906. године било је и Благовештење, услед склоности ка паду манастирске цркве. Међутим, манастир је већ 1908. године поново запустео, можда због последица потреса и пробијања тунела у стени испод цркве, тако да у Благовештењу није било монаха све до 1913. године.¹⁶⁰ Почетком XX века заправо су само манастири Никоље и Сретење имали прави монашки живот.

Страдао је и унутрашњи инвентар манастира. Вредни иконостас манастира Благовештења је 1902. године, услед лоших услова у којима је била црква, потпуно демонтиран. На реконструкцију овог иконостаса чекало се више од девет деценија у XX веку, а многи првобитни делови су заувек изгубљени.¹⁶¹ Уместо демонтираног иконостаса, 1900. године је у Благовештење из манастира Св. Тројице премештен иконостас, који је 1868. године урадио Никола Марковић, пошто је тај манастир запустео.¹⁶² Исте године када је пренесен тројички иконостас, уклоњена је преграда у цркви, са иконама које су биле на њој, како би се унео нови иконостас.¹⁶³

У таквом, нимало добром стању, манастири су дочекали и Први светски рат. Аустро-Угарска окупација није донела рушење манастира, али јесте њихову пљачку и мучење монаха. Окупатор је заробио свештеника Љубомира Ивковића, који је служио у Благовештењу. Интерниран је у логор Нежидер 1915. године, одакле се није вратио.¹⁶⁴

160. Свечано освећење цркве извршено је на Ваведење 1913. године (*Овчарско-кабларски манастири*, „Чачански глас“, бр. 14, Чачак, 16. октобар 1932, стр. 2; Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 254).

161. Радомир Станић, *Два подвија у „Времена тврдна и нужна“*, у: „Иконостас цркве манастира Благовештења под Кабларом. Реконструкција и презентација“, Београд, 1994, стр. 5-12.

162. Светлана Пејић, *Тројички иконостас Николе Марковића*, стр. 157. Поред иконостаса у Благовештење су пренета и два велика месингана свећњака, израђена 1866. године, три сребрна кандила, књиге и други сакрални предмети (Светозар Душанић, Радомир Николић, н.д., стр. 20).

163. Светлана Пејић, Благота Пешић, н.д., стр. 101.

164. *Одломци из лейшойиса цркве у Јелен-долу*, приредио Александар Савић, Изворник 16-17, Чачак, 2001, стр. 44.

Од насиља је трпео и архимандрит Никоља Гаврило Марковић, од кога су окупаторски војници тражили да им ода место где је сакривено Никољско јеванђеље, које је заправо нестало 1915. године приликом евакуације српске владе.¹⁶⁵

Након завршетка Првог светског рата, манастири у клисури нису били у бољем стању него почетком XX века. Владала је прилична запуштеност, једино је 1920. године у манастиру Благовештењу изграђен нови конак, грађен у стилу ловачких кућа.¹⁶⁶ Прва обнова изведена је на Ваведењу, које је још у XIX веку претворено у парохијску цркву. По одлуци надлежних власти радови на реконструкцији почели су 1928. године. Том приликом уклоњена је припрата од дасака а на њено место је дозидан звоник. Током ових радова срушен је западни зид цркве, са једином преосталом фреском из првобитног живописа. По сведочењу савременика то је била представа Страшног суда, попут оне која и данас постоји у Благовештењу. Зид са фреском је због темпа изградње самовољно ноћу срушен, иако је било одлучено да се сачува. Радови на реконструкцији Ваведења завршени су 1930. године. Од првобитне конструкције цркве манастира Ваведења мало је шта остало. Уништене су фреске, кубе је срушено, као и два дводелна прозора са јужне и северне стране. Остао је само један прозор на олтарском делу, из првобитне конструкције цркве, као и две амвонске плоче.¹⁶⁷

Следећа обнова уследила је у Никољу. Манастир се 1932. године налазио у приличном нeredу и запуштености. Црква је због малих прозора била мрачна, а том утиску доприносиле су и зачађавеле фреске. Иконостас и сав дрвени мобилијар у цркви био је прилично ороноу и тешко се држао. Старешина манастира јеромонах Мирон имао је намеру да оправи цркву. Један од првих корака који је предузео односио се на уклањање малтера са фресака на спољашњој јужној фасади. Тако су после осамдесет година ове фреске поново угледале светлост дана.¹⁶⁸ Исте, 1932. године, поново је покривена и обновљена црква манастира Благовештења, која је оронула највероватније услед

165. Иначе, овај архимандрит је 1918. године организовао са Михаилом Чвркићем из Рожаца обарање једног транспорта Аустријанаца са пруге у Мораву (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 211-212).

166. Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 204-205.

167. Драгомир С. Поповић, *Манастир Ваведење*, стр. 35. У цркви је постављена и плоча са именима 169 погинули мушкараца у ратовима од 1912. до 1918. године (Светозар Душанић, Радомир Николић, н.д., стр. 25).

168. Манастир је у несрећеним приликама имао проблема и са хајдуцима који нису предали да нападају и малтретирају монахе. Тако су двадесетих година злостављали тадашњег старешину манастира Гаврила (Синиша Пауновић, н.д., стр. 57, 63).

последница пробијања тунела у стени испод цркве, у време када је почетком века планирана изградња хидроцентрале у Овчар Бањи. Те године изграђен је још један конак, трећи по реду у дворишту цркве.¹⁶⁹

За праву обнову овчарско-кабларских манастира требало је саčekати да на чело Жичке епархије поново дође епископ Николај Велимировић, што се десило 1934. године. Од тада, па до почетка Другог светског рата, дошло је до великог замаха у обнављању старих и подизања нових манастира. Најпре је, 1934. године, поново настањено Јовање, али је претворено у парохијску цркву, да би две године касније Јовање постало женски манастир.¹⁷⁰ Велики полет у обнављању овчарско-кабларских манастира дао је богомољачки покрет (Православна народна хришћанска заједница), на чијем се челу налазио епископ Николај, који је организовао и одбор за обнову овчарско-кабларских манастира. Објављен је и апел за материјалну помоћ, децембра 1936. године, у коме су верници позивани да учине напор и жртву да се порушено поправи.¹⁷¹

Након обнављања монашког живота у Јовању, епископ Николај Велимировић је 1937. године кренуо у обнову манастира Вазнесења, који се налази наспрам Јовања, на падинама Овчара. Епископ је позвао мајсторе из Охридско-битолске епархије, где је Николај Велимировић био владика до 1934. године, и подручја одакле су мајстори зидари традиционално долазили у обнову цркви и манастира нововековне Србије. Изградња је завршена 1937. године. Новоподигнута црква је једнобродна грађевина са ниском куполом. Поред обнове манастирске цркве, постојао је план и за изградњу конака, по сасвим новом пројекту у духу *српског стила* у архитектури, али то никада није урађено. Главни финансијер радова био је богомољачки покрет.¹⁷²

169. Конак из 1932. године нема неких значајнијих архитектонских вредности. Грађен је у стилу зграда железничких станица између два светска рата са елементима класицизма (Милка Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, стр. 204-205; Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 254).

170. Околина се тешко навикавала на монахиње у клисури. Многи никада нису ни видели калуђерице. Било је подсмеха, крађа, а једну монахињу су локални мештани чак и истукли. Временом се околина навикла на женски манастир, који је 1936. године бројао више од 35 сестара. Манастир је нарочито помагао богомољачки покрет (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 36-42).

171. Манастир Благовештење је био и место скупова богомољачког покрета, 1934. и 1939. године. Један од најревноснијих богомољаца, Бошко Топаловић, нарочито се заузимао за обнову манастира у клисури (Драган Суботић, *Епископ Николај и православно богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920-1941*, Београд, 1996, стр. 156-158, 183-184, 245-246, 268).

172. Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 148-149.

Запустели манастир Св. Тројице поново је добио монахе након обнове која је уследила 1936/37. године. Радовима је руководио Сергије Попов, инжењер избеглица из Русије. Пошто су зидови цркве били испуцали на више места, у њеном подножју начињен је бетонски обруч. Изнад портала са спољне стране постављене су јаке железне затеге (траверзе) које су маскиране профилованим кордон-венцем од малтера. Овај венац је пресекао и покрио доњи део свих прозора на цркви. После свих поправки, сазидан је 1940. године звоник над конаком западно од цркве.¹⁷³

Верски ентузијазам је допринео да се под литицама стене испод Каблара, на месту Савине воде, које су поштоване као свето место са лековитом водом, подигне још један храм, назван манастир Савиње. Црквица скромних димензија подигнута је 1938. године и посвећена је Светом Сави. Иконе на иконостасу је радио Младомир Тодоровић, професор богословије. Манастир није настањен, налази се под управом Пребражења и у њему се служи сваке младе недеље.¹⁷⁴

Када су завршавани радови на обнови Вазнесења, епископ Николај је кренуо да зида манастире Илиње и ново Преображење. Водећи се предањем да је на вису изнад Благовештења некада постојао манастир, подигнута је једнобродна црква, без кубета, скромних димензија. Као узор за градњу послужила је црква Светих апостола Петра и Павла у Жичи.¹⁷⁵ План и цртеж за изградњу манастира донео је епископ Николај Велимировић.¹⁷⁶ На Благовести 1939. године, послове поверава јелендолском свештенику Миливоју Маричићу. Припадници бо-

173. Под управом инжењера Сергеја Попова 1936/37. године поправљени су прозори и врата на цркви, извршене извесне поправке каменог патоса и кровног покривача. Начињен је нови плочник око цркве, попуњене су све пукотине на сводовима и зидовима. Након свих радова грађевина је омалтерисана и окречена. Једна од најважнијих грађевинских мера која је тада предузета, била је дренажа са источне стране цркве и планирање терена, како би се добила стабилна тла и каналисали одводи од падавина које су угрожавале цркву (Милка Чанак-Медић, *Манастир Тројица под Овчаром*, стр. 82-83).

174. Приликом изградње цркве, мајстори су воду, песак и други материјал износили на магарцу. Прилазећи Савиној водици, материјал су носили ручно (Хаџи Миливоје В. Маричић, *Црква Стјацимира брајца Немањиног у Чачку, манастири Српске свете горе и остали манастири епархије жичке: Студеница, Жича, Љубосиња, Рача и други...* (друго прерађено и допуњено издање), Чачак, 1973, стр. 58).

175. Миливоје В. Маричић, *Обнова манастира Илиња*, „Жички благовесник за 1939“, Краљево, 1939, стр. 252. Црква Св. Петра и Павла у Жичи налази се источно од велике катедрале и није познато када је подигнута. Обнова је извршена у XIX веку (Вељко Вучковић, *Црква Св. Петра и Павла у манастиру Жичи*, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, стр. 309-311). На овај податак пажњу је скренуо Милош Јелић, учесник чачанске Гимназије, у оквиру свога рада за Регионални центар за младе таленте у Чачку.

176. *Злајтоусији пројоведник васкслога Христиа. Свети Владика Николај у сећањима савременика*, приредили Владимир Димитријевић и Горан Вељковић, Крагујевац, 2003, стр. 191.

гомољачког покрета и приложници са стране, омогућили су да је једнобродна црква, скромних димензија подигнута за три месеца, од маја до августа 1939. године. Главни мајстор и зидар био је Михаило Зарић из Јелен-дола, а иконостас је израдио Драги Бајић, из села Ратковића код Крагујевца.¹⁷⁷ Зидови манастира озидани су од камена и врућег креча а свод од сиге. Црква је покривена каменим плочама из села Маће код Ивањице.¹⁷⁸ Под манастира урађен је од камена из оближњег села Рожаца.¹⁷⁹

Још један велики посао у ово доба била је и изградња новог манастира Преображења. Епископ Николај је 1938. године одредио нову локацију, наспрам некадашњег манастира, преко пута Мораве. Црква је зидана прилозима, а највећи део новца дао је генерал Миливоје Јоксимовић. Радови су почели 1938. године. По жељи владике, црква манастира требало је да подсећа на архитектуру цркава из Охрида. Ново Преображење тако нема никакве сличности са порушеном црквом из 1811. године. Садашња грађевина има квадратну основу над којом се диже пирамидална купола осмостраног тамбура. Црква има са свих страна, осим источне, озидани трем, са полуоблим луковима између стубова. Радови на изградњи цркве били су готови 1939. године. Црква је само у олтарском делу живописана, док су остали зидови осликани вегетабилним орнаментима. Мајстор који је радио фреске доведен је из Сарајева 1940. године. Иконостас је исте године урадио Иван Мељников, са својом групом која је била из Битоља. Мељников се потписао и на једној од фресака у олтару. Сви радови извршени су пре освешања цркве 1940. године.¹⁸⁰

Епископ Николај подигао је још један нови манастир. На развалинама куле, изнад Јовања, подигнут је манастир Успеније. Пошто је за зидање нове цркве био потребан камен, мајдан је нађен у близини. Зидови велике куле из XIV века поред новоизграђеног манастира видљиви су и данас, али су добрим делом уништени динамитом употребљаваним за рушење зидова.¹⁸¹ Данас није јасно у којој је мери ово значајно српско средњовековно налазиште оваквим радом оштећено.

177. Темеље који постоје на том месту откопавали су чланови богомољачког покрета, а у отвореним гробовима налазили су на скелете са крстовима у рукама (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 310-314). Податке о Драгом Бајићу добили смо од ученика Милоша Јелића.

178. Хаџи Миливоје В. Маричић, н.д., стр. 65.

179. *Одломци из лейојиса цркве у Јелен-долу*, приредио Александар Савић, стр. 45.

180. Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 325-335.

181. Обренија Вукадин, н.д., стр. 167.

Радови су завршени 1939. године. Манастир Успеније, по жељи епископа Николаја Велимировића, верна је копија цркве посвећене цару Константину и царици Јелени из Охрида (једнобродна базилика са попречним бродом, извученим навише, тако да замењује кубе; олтарска апсида је тространа, а уз јужну фасаду је призидан параклис). На овом месту раније није постојао манастир.¹⁸² Главни ктитор подизања манастира била је Лепосава Прокић из Београда.¹⁸³ Иконостас је, као и у Преображењу и манастиру Жичи, радио Иван Мељников.¹⁸⁴

Поред изградње манастира, епископ Николај је у клисури подигао још једно свето место. Приликом битке на Чачку 1815. године, од насиља Турака (гушењем димом) настрадао је читав један збег у пећини Кађеници, која се налази са десне стране Мораве између Благовештења и села Гугља.¹⁸⁵ Анализа остатака костију настрадалих извршена је 1932. године на иницијативу Страхине Циврића из Јелен-дола.¹⁸⁶ У пећини Кађеници, која је преуређена, очишћена и са проширеним улазом, сакупљене су кости настрадалих и смештене у два велика саркофага од камена. Између саркофага направљена је и олтарска апсида, у којој је урађено распеће Христово, са још неколико икона и чирака. Послове на преуређењу пећине (пробијен је један прозор, пећина је проширена, а под бетониран) урадио је по инструкцијама епископа Николаја инжењер Сергије Попов.¹⁸⁷ Олтарску апсиду украсио је Драги Бајић.¹⁸⁸ Када су радови били готови, 13. октобра 1940. године, приређена је велика свечаност, а Владика Николај је освештао збег-пећину. Дан након тога освешћено је ново Преображење.¹⁸⁹ Овим манифестацијама у Овчарско-кабларској клисури, 13. и 14. октобра 1940.

182. Хаџи Миливоје В. Маричић, н.д., стр. 31; Црква Св. Константина и Јелене у Охриду је вероватно из VI века, а фреске из XIV века (Владимир Петковић, *Преглед црквених споменика кроз јовесницу српског народа*, стр. 234-235, 980-981).

183. Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 24.

184. *Манастир Светио Успеније Пресвете Богородице*, приредио Горан Вељковић, Овчар Бања 1999, стр. 7.

185. Милоје Николић, *Збегови у Србији током другог усипанка 1815. године*, Рашка баштина 3, Краљево, 1988, стр. 267.

186. *Одломци из лејтојиса цркве у Јелен-долу*, приредио Александар Савић, стр. 46; Није јасан број жртава у пећини, али данас је у њој могуће сместити 500 до 600 људи. Анализа костију утврдила је велики број деце од 1 до 2 године старости, деце старијих узраста, али и особа старих до 70 година. Заједно са људским костима нађене су и кости домаћих животиња, углавном оваца и крупне стоке (Часлав Јордовић, Мирјана Благојевић, *Пећина Кађеница*, Гласник ДКС 18, Београд, 1994, стр. 157).

187. Миливоје В. Маричић, *Збеж пећина-збеж црква*, „Преглед цркве епархије жичке“ бр. 5, Чачак, мај 1938, стр. 14-16.

188. Податак добијен од Милоша Јелића.

189. Хаџи Миливоје В. Маричић, н.д., стр. 67.

године, присуствовао је и министар Михаило Константиновић и председник Народне одбране Илија Трифуновић.¹⁹⁰

Велика обнова овчарско-кабларских манастира, организована и изведена тридесетих година XX века, створила је просторну структуру манастира која постоји и данас. Монашке заједнице су поново успостављене у Јовању (1936) и Св.Тројицама (1937), које су исте године и темељно обновљене. Из порушених темеља подигнут је манастир Вазнесење (1937), а подигнути су и потпуно нови манастири Савиње (1938), Илиње (1939) и Успеније (1939). Највећи подухват било је подизање новог Преображења. Радови су започели 1938. а завршени су 1940. године, када су сахрањени и остаци настрадалих у пећини Кађењници. Подизање четири нова манастира, обнављање монашког живота у два постојећа и стварање још два света места, учинак је рада епископа Николаја Велимировића у једном кратком временском периоду, од 1934. до 1940. године. Уметнички домети свих ових грађевина нису велики, а чини се да то није био ни циљ наручиоца радова, који су у верском ентузијазму више размишљали о броју манастира које треба подигнути. Том приликом су искористили и несигурну усмену традицију, па су на рушевинама две средњовековне куле подигли два нова манастира. Ипак, резултати ове велике обнове нису били значајни. Једино је Ново Преображење постало значајно духовно средиште у другој половини XX века, док су остали новоподигнути манастири (осим Вазнесења) остали и дан-данас пусти. У таквом стању манастири у Овчарско-кабларској клисури дочекали су почетак Другог светског рата.

Нова окупација Србије, устанак и грађански рат, донели су поновна страдања овчарско-кабларских манастира. Током повлачења Немаца из Ужица и Пожеге, 21. септембра 1941. године, колона је у клисури нападана од партизана. Као меру заштите Немци су употребљавали авионе, који су бомбардовали околину. Тако су страдали манастири Св. Тројице и Сретење на Овчару.¹⁹¹ Причињена штета није била мала. Манастиру Св.Тројице од авионских бомби срушен је велики конак са звонаром, као и још два мања конака. Црква је страдала

190. Том приликом Трифуновић је одржао говор у коме је подсетио да се национално-револуционарна свест успавала код народа и да нема слободе без жртава, мислећи на настрадале којима је одржавано опело (Милош Тимотијевић, *Чачак, у њредвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка ситуација*, ЗРМ XXIX, Чачак, 1999, стр. 203).

191. Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена историја. Историја равногорца чачанског краја*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2002, стр. 185-186.

од детонација, али није порушена. Сретење је такође бомбардовано и митраљирано. Срушен је стари конак још један мањи конак и трпезарија.¹⁹² Приликом бомбардовања Сретења изгорела је и богата библиотека коју је игуман манастира Венедикт формирао у XIX веку.¹⁹³

Рат и окупација донели су многа страдања монаха и монахиња у клисури. Тешко време окупације, грађанског рата и стварања нове комунистичке власти након 1945. године, преламали су се преко живота овчарско-кабларских манастира. Док је још трајала окупација, стари конак у Св.Тројицама је од монаха Јелисеја Петровића обновљен. Материјална штета се и даље правила. Приликом одступања, 1944. године, Немци су минирали мостове у Овчар Бањи, од чега је страдало Благовештење. Након рата сестре које су остале у Сретењу успевају да 1949. године обнове срушени конак, пред црквом, док је други остао у рушевинама. Обновљен је 1950. године и стари велики конак до куле и назидан лепом фасадом на спрат. Народна трпезарија се отвара 1963. године.¹⁹⁴ Иако су ово били мали послови, значајни су јер се

192. Од покретног инвентара у Сретењу уништено је током целог рата пет портрета личности из Првог српског устанка, крст у дуборезу, окован златом, златна копча на једном јеванђељу, један сребрни крст, индигија за свето писмо, завеса из храма, срачица, дарохранилница од сребра и два пара одежди. Штете које су поднели манастири у осталим материјалним добрима такође нису биле мале (*Страдања манастира Преображење, Света Тројица и Срејтење у Другом светском рату*, приредио Зоран Маринковић, Изворник 15, Чачак, 1999, стр. 131, 140).

193. Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 381, 391. По описима из XIX века библиотека је имала пуно књига везаних за природне науке и филозофију (Михаило Н. Илић, н.д., стр. 188).

194. Поред рушења манастира, и живот монаха био је стално у опасности. Епископ Николај је ухапшен од Немаца у Благовештењу одмах по успостављању окупације, а у истом манастиру током маја 1941. године малтретирани су монаси од Немаца. Јеромонаха Николаја Лазовића, старешину манастира Благовештења, Немци су ухватили 1943. године, мучили га и сатима нагонили да гледа у сунце. Одведен је на Бањицу код Београда где је стрељан. Његовог сабрата Василија Домановића партизани су 1945. године терали да трчи од Овчар Бање до Пожеге. Од тога је касније преминуо. Немци су у јесен 1943. године због губитка једног свог војника у Овчар Бањи узимали таоце, па су похватили и монахиње из манастира Никоља. Бугари су убили монахињу Катарину, 3. октобра 1943. године, и прстукли монахе у Св.Тројицама, од чега су двојица умрла. Када је дошла партизанска власт, мучена је игуманија Никоља Текла, јер је оптужена да је сакривала одбегле четнике. Јовањске сестре су 1945. године вођене у Чачак, на разна саслушања и мучења. Постојало је и настојање да се путем скојеваца многе монахиње извуку из манастира и удају. Било је и случајева премлаћивања, па и убистава, као у случају монаха Јелисеја Поповића који је усмрћен 1947. године. Али манастири су у току рата били и прибежиште за једног од највећих теолога СПЦ, Јустина Поповића, као и за Гојка Стојчевића, данашњег патријарха Павла, који се 1947. године замонашио у Благовештењу. Исте године је монах Михаило из Вазнесења ухапшен, а 1949. године одведен на Голи оток. Тамо је провео годину дана и отпуштен, јер је грешком затворен (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 58, 60, 61, 63, 153-154, 220, 254, 387, 392-393, 415, 455, 471, 473; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, н.д., стр. 86).

власт у комунистичкој Југославији антагонистички односила према српској цркви, настојећи да јој што више ограничи рад.¹⁹⁵

Ипак, највише штете манастири су претрпели услед прављења хидроцентрала у клисури. Тунел испод манастира Благовештења пробијан је седам година, од 1947. до 1954. године, када је у рад пуштена хидроцентрала Овчар-Бања, планирана још 1901. године. Од детонација страдала је црква манастира Благовештења. Највеће страдање имао је манастир Јовање, који је услед потапања локације на којој се налазио порушен 1954. године, да би хидроцентрала Муђувршје почела да ради следеће 1955. године.¹⁹⁶

Стари манастир је 1954. године порушен, а изградња новог манастира планирана је на малој заравни изнад старе локације, која је потопљена. Радови су обављани од 1957. до 1959. године када је манастир са конаком био готов. Ново Јовање је грађено са благословом епископа Николаја и администратора жичког Германа, будућег патријарха. У грађевинском одбору учествовао је и Бошко Топаловић, будући монах Рафаило, као и јовањске сестре. Око изградње манастира највише се бринуо Миливоје В. Маричић, председник Грађевинског одбора, парох чачански. План за изградњу новог Јовања израдио је архитекта Драгомир Тадић, професор из Београда.¹⁹⁷ Иначе Тадић је један од наших ретких архитеката који су се бавили црквеном архитектуром након Другог светског рата када је то била табу тема. Једно од важнијих остварења овог аутора је и црква манастира Јовања, коју је испројектовао на свој начин спајајући старе и нове обрасце у градитељству.¹⁹⁸ Данашњи манастир није идентичан са изгледом Јовања пре 1954. године. Црква је изграђена у облику триконхоса, али је изнад припрате подигнут један звоник, нешто нижи од висине куполе, редован мотив свих остварења Драгомира Тадића, који је на свакој цркви урадио дру-

195. Сатирање свештеника, пастве и црквених објеката настављено је и после страдања након Другог светског рата. У периоду од 1945. до 1960. држава је редовно кажњавала по 25% свештеника српске цркве, по разним основама. Са друге стране само је 12% некадашње имовине остало цркви. Последице су биле велике, а процес атеизације условио је вишедеценијски губитак духовне оријентације српског народа у другој половини XX века (Ljubodrag Dimić, *Srbija i Jugoslavija. Prostor, društvo, politika. Pogled sa kraja veka, Istorija 20. veka 1*, Београд, 1997, стр. 22).

196. Бранко Танасијевић, Милутин Јаковљевић, Младен Стефановић, н.д., стр. 115-116, 144.

197. Хаџи Миливоје В. Маричић, н.д., стр. 26-30, 33-34.

198. Драгомир Тадић је испројектовао преко 70 цркава, а од 1961. године био је шеф и покретач пројектног бироа у патријаршији Српске православне цркве, у доба када је комунистичка власт имала дубоко антагонистички став према српској цркви и православљу и српској националној традицији. (Александар Кадијевић, *Један век изражења националног сцила у српској архитектури (Средина XIX-средина XX века)*, Београд, 1997, стр. 217).

гачије. Кубе и звоник озидани су од сиге, делимично узете од порушеног манастира. Патријарх Герман, главни ктитор осликавања јовањске цркве, освештао је манастир 31. маја 1959. године.¹⁹⁹ Приликом рушења манастира Јовања, и премештања материјала, нестао је иконостас.²⁰⁰

Место за изградњу новог Јовања одредио је владика Николај. Све је много мање него у старом Јовању, и локација и црква и конаци. Иконостас манастирске цркве урадио је Милан Милошевић из Трепче, а црква је и осликана. Обнова је вршена и у Вазнесењу. Монах Михаило Филиповић 1956. године сазидоа је за Вазнесење несразмерно велику звонару, која се почела градити 1956, а завршена 1960. године. Постојао је и план да се црква живописише.²⁰¹ Иначе манастир и звонара су освећени од патријарха Германа 1960. године.²⁰²

Након подизања новог Јовања долази до темељне реконструкције три највреднија овчарско-кабларска манастира. Постојање Народног музеја у Чачку, коме је предмет интересовања и проучавања постала клисура са својим споменицима, омогућила је да се створе бољи услови и повољнија културна клима, што је обезбедило реконструкцију манастира.²⁰³

Материјалне могућности за своју обнову манастири нису имали након аграрне реформе, када им је одузета земља, али су заводи за заштиту споменика културе спасили од нестајања заиста значајну духовну, културну и историјску баштину. Најпре су изведени опсежни санациони и конзерваторски радови на конаку манастира Никоља 1955-1956. године, а на манастирској цркви од 1956. до 1960. године.²⁰⁴ Манастир Благовештење је страдао због пробијања тунела у стени изнад које је он подигнут. На цркви су се појавиле пукотине, а настало је и размицање сводара на луцима, носачима куполе. Због таквог стања

199. Хаџи Миливоје В. Маричић, н.д., стр. 26-30.

200. Радници нису чекали да се заврши последње богослужење у цркви, већ су скидали цреп са крова. Дешавало се да је део грађевинског материјала, купован за изградњу новог Јовања, отискиван у Мораву или је нестајао (Нешко Р. Богдановић, *Овчарско-кабларски манастири и њихов значај за српску просвету (I)*, Српске органске студије 1-2, Београд, 2002, стр. 176).

201. Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 65, 151.

202. Хаџи Миливоје В. Маричић, н.д., стр. 33-34.

203. Делфина Рајић, *Одељење за историју уметности*, ЗРМ XXXI, Чачак, 2001, стр. 272; Милош Тимотијевић, *Стилне поставке и изложбена акциивности музеја 1953-2002. године*, ЗРМ XXXI, Чачак, 2001, стр. 256.

204. Радови на конаку су изведени по пројекту Доброслава Ст. Павловића (Радомир Станић, *Истараживање и заштитна споменика културе у чачанском крају*, у: „Вишевековна историја Чачка и околине“, Београд, 1995, стр. 608; Светлана Пејић, *Никоље, манастир*, у: „Споменичко наслеђе Србије“, Београд, 1998, стр. 295).

грађевине, на иницијативу Народног музеја у Чачку 1966. године, почели су радови на обезбеђивању цркве. Радови су у више етапа трајали од 1966. до 1967. године. Поред стабилизације структуре цркве, измењен је и кровни покривач, као и сама кровна конструкција, а црква је потпуно стабилизована.²⁰⁵ Истовремено, рестауриране су и фреске у манастирској цркви. Исти посао вршен је и на фрескама у манастиру Никољу.²⁰⁶ Убрзо, 1966. године, демонтиран је иконостас из цркве манастира Св. Тројица (који је до 1955. године био без монаха) и смештен у манастирске просторије.²⁰⁷

Нешто касније кренуло се и у реконструкцију манастира Св. Тројице, чија је црква прилично страдала у земљотресу 1965. године. Конзервација и рестаурација манастирске цркве почела је 1976. године, а радови су трајали до 1978. године. У првој фази санације са крова је скинут клис и кровна конструкција. Камени под цркве спуштен је на првобитни ниво, зидови су омалтерисани и окречени. Скинут је слој малтера на фасади и извршена је реконструкција прозора. Рестаурација је изменила изглед цркве, враћајући га претпостављеној првобитној конструкцији. Највећа промена извршена је на крову куполе која је сада блажег нагиба, попут свих храмова урађених у рашком архитектонском стилу. Цела црква покривена је ћерамидом.²⁰⁸

Поправке су извршене и у манастиру Никољу. Током 1978-1979. године извршени су сликарско-конзерваторски радови на живопису фасаде, олтарског простора и наоса цркве. Радови на реконструкцији и рестаурацији иконостаса извођени су 1979/80. године. У исто време црква је препокривена и поново омалтерисана. Извршени су радови и на конаку кнеза Милоша, током 1975. године.²⁰⁹ Нешто раније стари иконостас у цркви манастира Ваведења, са радовима Николе Апостоловића, уклоњен је 1972. године, када црква добија нови иконостас.²¹⁰

Осамдесете године XX века нису донеле неку нову реконструкцију манастирских цркава, али је до свих манастира пробијен асфалт-

205. Оскар Храбовски, *Конструктивна санација и стабилизација цркве манастира Благовештења под Кабларом*, Саопштења IX, Београд, 1970, стр. 189-196.

206. Радомир Станић, *Израживање и заштитна споменика културе у чачанском крају*, стр. 608.

207. Милорадка Поповић, н.д., стр. 159; Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 209, 404, 413. Две престоне иконе из Благовештења у Св. Тројицама биле су све до 1993. године (Делфина Рајић, *Овчарско-кабларски манастири (сценарио видео филма из 1998. године)*, стр. 1).

208. Марија Домазет, н.д., стр. 357-358.

209. Слободан Ђорђевић, *Делатност завода за заштиту споменика културе у Краљевоу од 1976. до 1980. године*, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, стр. 360-365.

210. Драгомир С. Поповић, *Манастир Ваведење*, стр. 35.

ни пут, чиме су постали доступнији за посетиоце, а тиме су посредно постали и туристичка дестинација, што је целој клисури дало нову димензију у модерном времену. Једино је 1980. године извршена темељна реконструкција цркве на Савиним вода, у литицама Каблара.²¹¹ Исте године из Благовештења су однети на рестаурацију демонтирани делови (не сви) иконостаса манастира Св. Тројице.²¹² Препокривена је и црква манастира Сретења, 1988. године, а извршени су послови чишћења фресака на зиданом иконостасу. Саниран је и стари конак, мењањем кровног покривача и захватним радовима који су омогућили повољније услове за живот монахиња.²¹³

Посебно значајан догађај била је реконструкција иконостаса манастира Благовештења, који је још од почетка XX века био ван употребе, расклопљен и изложен пропадању. Током Првог и Другог светског рата одређени делови су заувек изгубљени или су уништени. Радови су почели 1979. године, али су завршени тек 1993. године. Тако је после девет деценија црква манастира Благовештења добила поново свој иконостас на коме су реконструисани многи делови.²¹⁴ Нешто раније, 1992. године, започели су радови на рестаурацији свих делова иконостаса манастира Св. Тројице.²¹⁵ Обнова је трајала до 1995. године када је иконостас потпуно враћен у цркву.

Од седамдесетих година почиње и градња конака у постојећим манастирима. Ови објекти немају значајнијих архитектонских вредности и уклапају се у начин градње приградских и сеоских породичних кућа у другој половини XX века, али су у многим манастирима трајно пореметили складне архитектонске целине. Својом масивношћу „утопили“ су цркве које су углавном скромних димензија.²¹⁶

Највећа обнова која је уследила крајем XX века десила се у манастиру Успенију који је остао у истом стању као када га је 1939. године

211. Слободан Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, Београд, 1995, стр. 314.

212. Милорадка Поповић, н.д., стр. 159.

213. Радомир Станић, *Исцрпљивање и заштитна споменика културе у чачанском крају*, стр. 617.

214. Милорад Медић, *Реконструкција иконостаса*, у: „Иконостас цркве манастира Благовештења под Кабларом. Реконструкција и презентација“, Београд, 1994, стр. 20-23.

215. Милорадка Поповић, н.д., стр. 159.

216. Нови конак од првене опеке у новом Преображењу подигнут је 1975/76, када је манастир добио и струју. У Благовештењу је 1975. године обновљен конак из 1869. године, да би се 1991. године кренуло у разбијање стене изнад порте и подизање новог конака. У Ваведуњу су 1984. године подигли масиван конак. Велика трпезарија у Преображењу је подигнута од 1975. до 1977. године. Летња црква је изграђена између 1993. до 1996. године. Конак у Св.Тројицама ради се од 1987. до 1991. године, а до 1995. године манастир је ограђен зидом. Сретење је добило 1996. године нови конак (Архимандрит Јован Радосављевић, н.д., стр. 268, 306, 362, 416. Делфина Рајић, *Овчарско-кабларски манастири (сценарио видео филма из 1998. године)*, стр. 8-9).

подигао епископ Николај Велимировић. Заузимањем Милоша Велимировића из Чачка, овај манастир је 1998. године потпуно обновљен. Црква је у целини реконструисана, украшена је новим иконостасом, иконама, радовима Весне Биорац из Чачка и богослужбеним предметима. Изграђен је нови конак, трпезарија, звоник и комплетан прилаз манастиру.²¹⁷

Историјско наслеђе и „измишљање традиција“

Данас, почетком XXI века, постоји десет манастира у Овчарско-кабларској клисури, и два света места. Настанак ових храмова обавијен је тамом. Недостатак историјских извора оставља пуно простора за многобројне претпоставке и смеле хипотезе. Ипак, са великом сигурношћу може се рећи да су овчарско-кабларски манастири подигнути крајем XIV века у време доласка монаха синаита у Србију. Стилске карактеристике цркве манастира Никоља потврђују градњу овог храма у то време. Других доказа немамо. Мало је тога остало након многих векова разарања и уништавања. Од свих манастира једино су цркве манастира Никоља, Св.Тројице и Благовештења остале блиске оригиналној градњи. Складне манастирске целине и данас зраче својом лепотом. Али, осим Никоља ниједна данашња манастирска црква не потиче из српског средњег века. Обнова или потпуно ново подизање организовано је у XVI веку, у доба османске власти. Иако су то била времена потчињености хришћана, задивљују архитектонски домети изградње Св.Тројице, ослоњених на рашку градитељску школу. Најочуванија унутрашња манастирска целина, Благовештењска црква под Кабларом, нешто скромније архитектуре, али оригиналног ентеријера, репрезентативан је пример живописа, иконописа и дубореза у оквиру српске уметности прве половине XVII века. Ове три манастирске цркве су најочуваније и највредније уметничко, културно и историјско наслеђе Овчарско-кабларске клисуре. Ратови и разарања уништили су остале манастире о чијим уметничким донетима можемо судити тек по неком сачуваном архитектонском детаљу или рукописној књизи. Време након велике сеобе из 1690. године, и читаво XVIII столеће, доба је страдања и запуштености овчарско-кабларских манасти-

217. *Манастир Свети Успеније Пресвете Богородице*, стр. 9; Делфина Рајић, *Овчарско-кабларски манастири (сценарио видео филма из 1998. године)*, стр. 11.

ра. У вековима који су уследили није било снаге, ни умећа, да се понове уметнички домети из XVI и XVII века.

То се посебно односи на обнову која је уследила у оквиру нове српске државе током XIX века. Најкарактеристичнији пример је манастир Сретење који и поред велике и дугогодишње обнове остаје у сенци старијих манастира. Шта је тачно обновљено у Ваведењу, Преображењу и Јовању данас нисмо у стању да утврдимо. Али и таква, по много чему неука обнова, није се више поновила у XIX веку, па је стање манастира крајем истог столећа било лоше. Претила је опасност од потпуног запуштања монашког живота.

Следила су нова искушења. Просецање саобраћајница кроз клисуру заувек је уништило мир манастира, а Преображење, обновљено почетком друге деценије XIX века, порушено је почетком XX столећа. Тек пред Други светски рат, делатношћу епископа Николаја Велимировића, долази до нове обимне обнове свих манастира. То је време када је ова манастирска целина добила изглед који постоји и данас. Али осим обнове постојећих храмова, епископ је подигао два потпуно нова манастира, ослањајући се на усмену традицију (Успеније и Илиње), два света места (Кађеница и Савине воде), а подигао је и Ново Преображење, поред обнављања Вазнесења и поновног увођења монашког живота у Св.Тројице и Јовање. Био је то велики подухват, са својеврсним „измишљањем традиција“, градњом до тада непостојећих манастира, али без великих уметничких домета. Изгледа да је био важан број подигнутих храмова. Ниједна од ових цркава не оставља својим складом и лепотом утисак на посматрача. Ова обнова није донела нови уметнички израз и доживљај православља, већ се ослањала на понављање старих образаца, понекад потпуно копирање старијих храмова (Успеније и Илиње), без напора да се пронађу нови уметнички путеви. Мале једнобродне грађевине, уских прозора, мрачне унутрашњости, без живописа, осликавале су религиозни занос богомољачког покрета, лишен укуса и уметничких потреба. По својим архитектонским квалитетима, ови манастири су заостајали и за сеоским црквама у околини.

Други светски рат донео је нова разарања и искушења, а нова комунистичка власт је пресекла економску основу свих манастира. Изградњом хидроелектране још једном је измењена географија читаве клисуре која је довела до потапања Јовања обновљеног у XIX веку. Ипак, организовани напор државе кроз делатност музеја и завода за заштиту споменика, спасио је од пропадања највредније манастире, и

можда, што је још важније, сачувао првобитне стилске карактеристике у архитектури и сликарству. Данашњи изглед Никоља, Благовештења и Св.Тројице је резултат рада ових установа. Тиме је сачувано оригинално уметничко, културно и историјско наслеђе. Паралелно, опстајала је да живи традиција масовне градње утемељена у време епископа Николаја, што се осликава кроз подизање многобројних конака који, осим у случају Св.Тројице, ремете манастирске целине чак и оних храмова подигнутих пред Други светски рат. Једино је изградња новог Јовања донела нешто хармоничнију архитектуру, наслоњену на наслеђе средњег века са повезивањем у модерне токове градитељства. Крајем XX века извршена је темељна реконструкција Успенија, које је добило конаке и трпезарије, а почело је и утемељивање традиције новог задужбинарства, са оживљавањем овог манастира који никада није имао своје монахе.

По свом настанку, животу, архитектонским и ликовним думетима, разнородни овчарско-кабларски манастири чине занимљиву културно-историјску целину, кроз коју се преламају уметнички стилови многих епоха. Најстарији градитељски утицај је наслеђе моравске школе из српског средњег века (Никоље и старо Јовање) али најлепши манастири су заправо изграђени у духу понављања узора рашког градитељства у доба османске власти (Св.Тројице, Благовештење, Сретење и највероватније Ваведење и Вазнесење). Уочљиви су неспретни а понекад и крајње лоше изведени покушаји обнове, у духу рашких храмова, у првој половини XIX века (обновљено Ваведење, Преображење и Сретење), као и преправке, поправке и губљење ентузијазма и снаге за обнову крајем истог века (Ваведење, обновљено Јовање, и радови на Св.Тројицама). Битан печат укупној манастирској целини дала је еуфорична, лоше осмишљена, али зато масовна обнова пред Други светски рат (Вазнесење, Савиње, Илиње, Успеније, Ново Преображење, и Кађеница). Својеврстан утицај извршила су и рушења због пробијања нових комуникација и поновно подизање манастира (Преображење и Јовање). Темељна рестаурација и конзервација три најзначајнија манастира у другој половини XX века, (Никоље, Св.Тројице и Благовештење) омогућила је чување аутентичног историјског наслеђа а архитектонски осмишљено поновно подизање разрушених манастира (ново Јовање), утицај нових архитектонских замисли у градњи православних храмова. Нови религиозни занос задужбинарства, по узору на делатност пред Други светски рат поново је оживео градитељску делатност али без нових градитељских замисли (ре-

новирање Успенија и градња бројних конака). Разнородност манастира је потпуна. Векови разарања, поновних обнављања и рушења, учинили су своје. Модернизација у XX веку, као и ратови, изменили су и географски опис целе клисуре. Данас, као никада раније, број храмова, организованост монаштва и посећеност ових манастира нису били већи. Али и у исто време клисура је постала туристичко одређиште, препуна угоститељских објеката и кућа за одмор, са два вештачка језера за хидроелектране, аутомобилском магистралом, железничком пругом (која је у XX веку два пута пробијана кроз клисуру, 1911. и 1976. године), релејима и антенама за телевизијске станице на врховима Каблара и Овчара (првобитна антена на Овчару подигнута 1960. године срушена је од НАТО авиона 1999. године). Амбијентална целина целог подручја заувек је нарушена, а различите традиције, културне, уметничке и историјске вредности овчарско-кабларских манастира само одражавају многе историјске епохе кроз које је пролазило читаво подручје. Законским одредбама Овчарско-кабларска клисура је 2000. године проглашена за природно добро од изузетног значаја, у циљу очувања пејзажне разноликости, лепоте и атрактивности ове значајне културно-историјске целине.²¹⁸ Поред свега, у будућности ће опстанак овог простора и очување постојећих манастира бити приоритет, али тешко је веровати да се могу поновити и заштитити од модернизације идеали монашког живота, уметничког и свеукупног културног стварања из претходних векова. Изгледа да су та времена заувек нестала.

218. Законом је забрањено нарушавање геоморфолошких одлика подручја, градња објеката, депоновање отпада, уклањање вегетације, уништавање заштићених врста флоре и фауне, уношење страних врста дивљих животиња, лов, осим санитарног. Манастири нису заштићени овом уредбом (Уредба о заштити предела изузетних одлика „Овчарско-кабларска клисура“, „Службени гласник Републике Србије“, Београд, 10. мај 2000, стр. 495-496).

CREATING OF 'SERBIAN HOLLY MOUNTAIN' - OVCHAR-KABLAR MONASTERIES FROM XIV TO THE END OF XX CENTURY

Ovchar-Kablar monasteries make one of the most compact sacred cultural-historic entireties in Serbia. Due to their long existence, they are exceptional feature of our cultural and artistic heritage, created through six centuries, of multi level value including rich history, architecture, painting, rewriting activity, as well as other fields of creativity. Today, at the beginning of XXI century there are ten monasteries in Ovchar-Kablar gorge (Vavedenje, Vaznesenje, Preobrazenje, Sretenje, Sv. Trojica, Jovanje, Uspenije, Blagovestenje, Ilinje), and two holly places (Sava's water and the cave Kalenica). The appearance of these temples is still unknown. There are some suppositions, which can be taken seriously, that the monasteries were built in the XV century under the influence of the monks isihasts. Characteristics of the style of the monastery Nikolje confirm building of that temple at that time. Reconstruction or a complete rebuilding of the monastery was organized in XVI century, during the Turkish rule, while the reconstructions and rebuilding in XIX and XX centuries gave the final touch.

Artistic styles of different epochs intervene in the monasteries: heritage of Morava School from Serbian Middle Ages (Nicolje XIV-XV, and old Jovanje XVI century), repetition of Raska School from the Turkish rule (Sv. Trojice, Blagovestenje, Sretenje and very likely Vavedenje and Vaznesenje – XVI century), clumsy and sometimes even bad trials of reconstruction in the manner of Raska temples in the first half of XIX century (Vavedenje was reconstructed in 1797, Preobrazenje in 1811, and Sretenje in 1818), fixing repairing and losing of enthusiasm and strength for reconstruction at the end of the same century (Vavedenje in 1872, Jovanje was reconstructed in 1849 and some works were carried out in Sv. Trojice in 1850). Euphoric and badly imagined reconstructions, but in great number were carried out before the Second World War, which gave that total image to the whole group of monasteries (Vaznesenje 1937, Savinje 1938, Ilinje 1939, Uspenije 1939, Novo Preobrazenje 1940 and Kadjenica 1940). Special contribution was given by ruining because of new communications and building of the monasteries again (Preobrazenje 1911, and Jovanje 1954), as well as thorough restoration and conservation of the three most important monasteries (Nicolje, Sv. Trojice and Blagovestenje). Some monasteries were architecturally rebuilt after being destroyed (new Jovanje in 1959), as well as after the new religious wave of building memorials (reconstruction of Uspenije and building of many konaks). Diversity of the monasteries is obvious due to many destructions, and reconstructions. Modernization in XX century, as well as wars completely changed the scenery of the gorge. At the same ti-

me the gorge became tourist destination with many hotels, weekend houses, motels, with two artificial lakes, motor way, railway, antennas and relays on top of Ovcar and Kablar. In future this region with its ambient and existence of monasteries will have priority, but it is hard to believe that it would be easy to repeat and protect the ideals of monk's life, artistic and cultural creativity from the previous centuries. It seems that those times disappeared for ever.

Delfina Rajić
Miloš Timotijević

CRÉATION DU MONT ATHOS SERBE
MONASTÈRES DE L'OVČAR ET DU KABLAR
(XIVe SIÈCLE – FIN DU XXe)

Les monastères situés dans le défilé entre l'Ovčar et le Kablar forment un des ensembles sacrés les plus compacts parmi les monuments culturo-historiques de Serbie. Étant donné leur longue existence, ils représentent une valeur multiple d'un genre particulier dans notre patrimoine culturel et artistique; cet ensemble s'échelonne sur six siècles et embrasse une histoire riche en événements, l'architecture, la peinture, la copie des livres, ainsi que d'autres activités créatrices. Actuellement, au début du XXIe siècle, il subsiste, aux pieds de l'Ovčar et du Kablar, dix monastères dédiés aux divers saints et fêtes chrétiennes (Présentation de la Vierge au Temple, Ascension, Transfiguration, Présentation du Jésus au Temple, la Sainte Trinité, Saint-Jean, Dormition de la Vierge, Annonciation, Saint-Élie, Saint-Nicolas) et deux lieux saints (Eau de saint Sava et grotte Kadjenica). On suppose, à juste titre, qu'ils furent bâtis au XVe siècle, sous l'influence des hésychastes. La rénovation et la reconstruction de ces monastères au XVIe siècle, sous la domination turque, ainsi que celles qui furent exécutées au XIXe siècle et, en particulier, au XXe, imprimèrent le cachet définitif à l'ensemble tout entier.

Les monastères reflètent les styles artistiques de plusieurs époques: héritage de l'École de la Morava du moyen âge serbe (Saint-Nicolas, XIVe-XVe siècles, et Saint-Jean l'Ancien, XVIe siècle), reprise des modèles de l'architecture rascienne, sous la domination turque (Sainte Trinité, Annonciation, Présentation du Jésus au Temple et, le plus probablement, aussi, Présentation de la Vierge au Temple et Ascension, XVIe siècle), tentatives de rénovation dans l'esprit des monastères de

Rascie, maladroites et, quelquefois, extrêmement mal exécutées, dans la première moitié du XIXe siècle (rénoyation de la Présentation de la Vierge au Temple, en 1797, Transfiguration, en 1811, et Présentation du Jésus au Temple, en 1818), réfections, réparations et défaut de force et d'enthousiasme vers la fin du siècle en question (Présentation de la Vierge au Temple, en 1872, rénovation de Saint-Jean, en 1849, et travaux effectués au monastère dédié à la Sainte Trinité, en 1850). Une rénovation évidente et euphorique, mal conçue, mais exécutée en masse à la veille de la Seconde guerre mondiale, donna un cachet général à l'ensemble des monastères bâtis dans le défilé (Ascension, en 1937, Eau de saint Sava, en 1938, Saint-Élie, en 1939, nouvelle Transfiguration, en 1940, et Kadjenica, en 1940). Y contribuèrent également, d'une certaine façon, les démolitions, du fait du percement de nouvelles voies de communication et la reconstruction de certains monastères (Transfiguration, en 1911 et Saint-Jean, en 1954), mais aussi une restauration et une conservation radicales, dans la seconde moitié du XXe siècle, des trois monastères les plus importants: Saint-Nicolas, Sainte-Trinité et Annonciation. Il convient d'y ajouter une reconstitution bien conçue d'un monastère démoli (Nouveau Saint-Jean, en 1959), ainsi qu'un élan religieux incitant à la participation à des oeuvres pies, sur l'exemple des activités effectuées à la veille de la Seconde guerre mondiale (rénoyation de la Dormition de la Vierge, en 1998, et construction de nombreux bâtiments d'hébergement). Les monastères sont tout à fait hétérogènes. Les siècles de dévastations, de reconstructions et de démolitions ont fait leur oeuvre. Les fâcheuses suites de la modernisation, ainsi que les guerres, ont modifié l'aspect géographique de tout le défilé, qui est devenu une région touristique, pleine d'hôtels, de restaurants, de maisons de repos, pourvue de deux lacs artificiels pour les centrales hydrauliques, d'une autoroute, d'un chemin de fer, d'antennes et de relais de télévision, installés sur les hauteurs de l'Ovčar et du Kablar. L'atmosphère de la contrée est, dans son ensemble, définitivement compromise, les différentes traditions, les valeurs historiques et culturelles des monastères de l'Ovčar et du Kablar n'étant plus qu'un écho des nombreuses époques historiques traversées par toute la région. A l'avenir, faire survivre ce territoire et sauvegarder les monastères existants, c'est ce qui s'imposera comme tâche prioritaire, mais il est difficile de croire que les idéaux de la vie monacale, ainsi que ceux de la création artistique et culturelle des siècles écoulés puissent connaître un renouveau et échapper à la modernisation. Ces temps semblent s'être à jamais évanouis.

Delfina Rajić
Miloš Timotijević